

2006

Memorievieringen bij Norbertijnen

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries

Follow this and additional works at: https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner

Recommended Citation

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries, "Memorievieringen bij Norbertijnen" (2006). *Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings.* 16.
https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner/16

This Book is brought to you for free and open access by the Center for Norbertine Studies at Digital Commons @ St. Norbert College. It has been accepted for inclusion in Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings. by an authorized administrator of Digital Commons @ St. Norbert College. For more information, please contact sarah.titus@snc.edu.

Memorievieringen

bij

Norbertijnen

Memorievieringen

bij

Norbertijnen

Deze bundel kwam tot stand naar aanleiding van de zestiende contactdag van de
Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden
op zaterdag 20 mei 2006 in de Oude Abdij Drongen

Redactie: H. Janssens

D/2006/0942/9

Besteladres:
H. Janssens, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode
h.janssens@abdiuverbode.be

Inleiding

De zestiende contactdag premonstratenzer geschiedenis in de Nederlanden werd in de Oude Abdij Drongen georganiseerd, omdat een zeer uitvoerige studie van deze minder bekende maar goed bewaarde voormalige premonstratenzer abdij, thans in de eerste plaats een ignatiaans bezinnings- en ontmoetingscentrum, haar voltooiing naderde¹. Als thema werd geopteerd voor memorievieringen bij norbertijnen.

In een eerste bijdrage belicht Truus van Bueren het project van de Werkgroep Memorieboeken, welke alle nog bekende Nederlandse memorieboeken uitgebreid wil beschrijven. Dit type bron is van groot belang. Memorieboeken bieden inzicht in allerlei aspecten van de zorg voor het hier en het hiernamaals in de desbetreffende instellingen. Ze bieden tevens de mogelijkheid tot gevarieerd interdisciplinair onderzoek. Onder andere memorieboeken uit de abdijen van Park, Berne en Ninove worden als voorbeelden aangehaald.

In de tweede bijdrage bespreekt Dirk Van de Perre het kapittelboek van de abdij van Ninove. Vanuit de bestudering van het necrologium van deze abdij met het oog op een uitgave, ontdekte hij dat het oudste necrologium slechts een onderdeel was van een uitgebreider kapittelboek, een tot nu toe weinig beschreven brontype waarin het martyrologium de voornaamste plaats inneemt. Hiernaast bevat het de Regel van Augustinus. Verder volgt het necrologium met de namen van de overleden leden van de gemeenschap en de weldoeners. Doorheen de geschiedenis verzelfstandigde het necrologium. In Ninove werd het drie maal herschreven. Het evolueerde hierbij van een liturgisch boek, waarin de abdij aandacht had voor haar plaats binnen het Europese netwerk van abdijen dat de Orde was, tot veeleer een geschiedenisboek over de eigen instelling.

Paul Trio behandelt kort de verschillende types van memorie die al dan niet in de schaars overgeleverde bronnen van de kleine abdij van Drongen te vinden zijn. Vooral de stichter Iwein van Aalst en zijn vrouw Lauretta, de dochter van de Vlaamse graaf Diederik van de Elzas, bekleden hierin een prominente plaats.

Ten slotte brengt Eddy Put een algemene typering van de abdij van Drongen in de zeventiende en de achttiende eeuw, vooral vanuit het oogpunt van de in die tijd belangrijkste activiteit van de norbertijnen, de parochiezielzorg. Vergeleken met de bekende grote Brabantse abdijen was Drongen bescheiden, naar Vlaamse normen was ze een klassieke abdij.

De Werkgroep dankt de verschillende sprekers omdat door hun inspanningen zowel de contactdag als deze tekstbundel mogelijk werden. Dank ook aan de Oude Abdij Drongen en haar directeur D. Boone voor de geboden gastvrijheid en aan de trouwe deelnemer Jo Bombay die de rondleiding verzorgde. Ten slotte ook dank aan alle aanwezige deelnemers voor hun interesse.

¹ Het werk werd voorgesteld op 16 december: J. Decavele, J. De Maeyer, P. Quaghebeur en P. Trio (red.), *De oude abdij van Drongen. Elf eeuwen geschiedenis*, Drongen, uitgegeven door Oude Abdij van Drongen vzw in samenwerking met KADOC-K.U.Leuven, 2006, 527 p.; p. 40-287 en enkele bijlagen handelen over de geschiedenis van de premonstratenzer abdij.

Gebruik en functie van memorieboeken.
Met voorbeelden uit norbertijnenkloosters

Truus van Bueren

Inleiding*

Ambrosius van Engelen was van 1515 tot zijn dood in 1543 abt van de norbertijnenabdij van Park bij Leuven. Van hem is een portret bewaard gebleven waarop hij vergezeld gaat van zijn naamheilige Ambrosius, de vierde-eeuwse bisschop van Milaan die tot de vier westerse kerkvaders wordt gerekend. De – rechthoekige – vorm van het paneel waarop het portret is geschilderd en de houding van de afgebeelde figuren wijzen erop dat het om het rechterluik van een veelluik gaat. Op de achterzijde van het luik is een kruisstaf afgebeeld met het motto “Ne quid nimis”, “Alles met mate” (afb. 1). Dit was het motto van Ambrosius van Engelen en van de Parkabdij.¹



Afb. 1. Het rechterluik van het – verder verloren gegane – drieluik met een *Maria met Kind* met abt Ambrosius van Engelen en zijn beschermheilige Ambrosius. Op de binnenzijde is de heilige Ambrosius afgebeeld als bisschop met de kruisstaf en met de geselroede die verwijst naar zijn strijd tegen machtige tegenstrevers. De buitenzijde toont de abtsstaf en het motto van Ambrosius van Engelen “Ne quid nimis”, “Alles met mate”.

* Dit artikel is een bewerking en uitbreiding van de lezing die werd gehouden op 20 mei 2006. Ik dank pater Huub van Bavel O.Praem., Peter Gumbert, Herman Janssens O.Praem., Dirk Van de Perre, de leden van de *Werkgroep Memorieboeken* (zie noot 15) en voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van de tekst: Arnoud-Jan Bijsterveld, Rolf de Weijert, Daantje Meuwissen, Charlotte Dikkens en Annemarie Speetjens.

¹ Londen, National Gallery, inv. nr. NG 264. Afmetingen: 72,5 x 23 cm. Onbekende kunstenaar (Zuid-Nederlands?). Martin Davies, *Early Netherlandish School. National Gallery Catalogues* (Londen 1955) 99-100. Over het motto: Christopher Baker en Tom Henry (samenstellers), *The National Gallery. Complete Illustrated Catalogue* (Londen 1995) 494. Afbeeldingen overgenomen uit: Baker en Henry, *The National Gallery*, 494.

Tijdens zijn bestuur liet abt Ambrosius een nieuw memorieboek maken. Het is het oudste van de thans nog bestaande exemplaren van de Parkabdij (schema 1, nummer 3). Ook van andere norbertijnse instellingen zijn meerdere memorieboeken bekend die in de loop der tijd zijn samengesteld; van de abdij van Berne zijn het er bijvoorbeeld zes.² Onder memorieboeken verstaan we alle vormen van lijsten, staten en registers met namen van personen (leden en/of niet-leden, nog in leven en al overleden) opgetekend ten behoeve van geestelijke en kerkelijke instellingen – kloosters, parochie- en collegiale kerken, gasthuizen en broederschappen –, met het oog op de religieuze gedachtenis van de opgetekende personen, maar ook om administratieve, juridische en andere redenen.³ De namen zijn in veel gevallen aangevuld met gegevens over schenkingen en de grafplaats, en met bepalingen ten aanzien van memoriediensten, uitdelingen en pitancies. Hierdoor hielden de instellingen zicht op de tegenprestaties die men moest leveren ten behoeve van het zielenheil van de vermelde personen. Deze tegenprestaties konden bestaan uit gebed, missen, memoriediensten, uitdelingen et cetera. Er kunnen ook lijsten van ambtsdragers zijn toegevoegd. Memorieboeken die dienden om aan te geven wanneer voor wie een memoriedienst verricht moest worden, zijn vaak opgezet in kalendervorm. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de vele edities van norbertijnse memorieboeken die zijn gepubliceerd in de *Analecta Praemonstratensia*. Ook andere memorielijsten, zoals registraties van uitdelingen en pitancies, kunnen deze opzet hebben. Memorieboeken worden in klooster- en andere instellingen tot op de dag van vandaag bijgehouden (zie schema 1).

Schema 1. De manuscripten en typescripten met de memorielijsten van de Parkabdij door de eeuwen heen⁴

Versies	Periode	Schrijver en/of initiatiefnemer	Functie
1.	ca. 1225 (verloren gegaan)		
2.	ca. 1375 (perkamenten rol; verloren gegaan)		
3.	1515-1543	Meester Frans Montford van Weert	
4.	1556 (fragment)	Andreas van Alken	cantor
5.	1669	Libert de Pape	abt
6.	1675-1682	Libert de Pape	abt
7.	1746-1846	Frans van Vossem	prior
8.	1846-1979: register van de prioren		
9.	1846 tot 1979	Raphael Van Waefelghem	archivaris
10.	1964	Libert William Verrees	prior

² Van der Velden, die het memorieboek van Arnold van Vesse uit 1574 (abdij van Berne) uitgaf, stelde een dodenlijst samen met de namen van de overleden abdijsleden tot 1986: G. van der Velden, *Het necrologium van Arnold van Vesse uit 1574, aangevuld met de namen van de abdijsleden tot 1986* (Abdij van Berne 1986) 3-4 (overzicht memorieboeken tot en met dat van 1964-1965) 10 en 99-113 (lijst overledenen tot 1986). Deze lijst wordt hier als het zesde memorieboek van de abdij gerekend. Zie voor de drie Ninoofse necrologia het artikel van Van de Perre in deze bundel.

³ Voor de termen 'lijsten', 'staten' en 'registers': zie de omschrijvingen in het *Lexikon van Nederlandse archieftermen* (Den Haag 1983) nrs. 34, 35 en 37. In dit artikel zal ik terwille van de leesbaarheid de termen 'memorieboeken', 'memorielijsten' (en 'lijsten'), 'memorieregistraties' (en 'registraties') gebruiken voor alle overzichten die hier in de schijnwerpers staan.

⁴ Dit overzicht werd overgenomen uit: William Verrees, *Necrologium 1129-1979, Abdij van Park. Leuven en Heverlee* (Leuven 1979) 4.

Uit het bovenstaande blijkt al dat er een grote diversiteit bestaat aan memorielijsten. Deze verscheidenheid betreft zowel de vorm als de inhoud. Historici hebben in het verleden dan ook pogingen gedaan een nadere indeling van memorieboeken te maken, naar hoofdfunctie en naar het soort aanvullende informatie dat wordt gegeven. Huyghebaert maakte in 1972 zo'n typologie (zie bijlage) en hij koos voor de verzamelaarsnaam *documents nécrologiques* die ook de titel van zijn publicatie vormt.⁵ Hij wijst er echter op dat zijn ordening slechts als leidraad kan en mag dienen: men hield zich bij het maken van de overzichten natuurlijk niet aan de indelingen die latere onderzoekers bedachten. Zo liggen de necrologia en obituaria vaak qua vorm en inhoud dicht bij elkaar. Zowel de necrologia als de obituaria hebben de kalendervorm, maar de eerste hebben volgens Huyghebaert op de eerste plaats een liturgische functie omdat ze dienden om voorgelezen te worden tijdens het officie en de tweede een meer administratieve functie omdat ze bedoeld waren om de verantwoordelijke personen een overzicht te geven van de tegenprestaties die verricht moesten worden. De auteur merkt echter op dat in de praktijk het obituarium ook wel gebruikt werd als voor te lezen lijst.⁶ Frans Gooskens constateerde dit voor het memorieboek van het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal (1761, gebaseerd op een grotendeels verloren gegaan handschrift uit de tweede helft van de vijftiende eeuw). Het bevat behalve de namen van de overledenen soms ook vermeldingen van verplichtingen zoals op te dragen missen en uitdelingen. Een asterisk scheidt deze verplichtingen van de andere tekst, naar Gooskens vermoedt om aan te geven dat de vermelde verplichting niet voorgelezen hoefde te worden in het kapittel.⁷ De diversiteit van memorieboeken is goed te verklaren: de inhoud en opzet waren afhankelijk van de behoeften van een instelling in de periode van totstandkoming. Een memorieregistratie moet daarom gezien worden als een onderdeel van de totale administratie. Het lijkt dan ook niet toevallig dat onder Libert de Pape, van 1648 tot 1682 abt van de Parkabdij, twee memorieboeken tot stand zijn gekomen (schema 1). Deze abt liet namelijk een systematische inventaris van de archiefstukken maken, de voornaamste stukken afschrijven in een cartularium en kaarten maken van het abtjidoomein.⁸ Het zou interessant zijn te kijken hoe zijn memorielijsten passen in de totale, toenmalige administratie van de abdij.⁹

Dit artikel gaat over de inventarisatie van Nederlandse memorieboeken die thans gaande is en over de wijze waarop deze kan bijdragen aan het onderzoek van de *memoria* als religieus en sociaal-cultureel fenomeen. De inventarisatie wordt op het internet geplaatst. Als voorbeeld van wat onderzocht kan worden zal ik vooral aandacht besteden aan vragen betreffende de functie en het gebruik van memorieboeken. Daarbij ga ik in op het belang van het in samenhang tot elkaar bestuderen van schriftelijke en visuele bronnen zoals het luik met het portret van Ambrosius van Engelen.

⁵ N. Huyghebaert, *Les documents nécrologiques* (Turnhout 1972) (*Typologie des sources du moyen âge occidental*, 4).

⁶ Huyghebaert, *Documents nécrologiques*, 36. Overigens wordt niet door iedereen dezelfde invulling gegeven aan de termen 'necrologium' en 'obituarium', zie het artikel van Van de Perre in deze bundel.

⁷ Frans Gooskens, <http://stadsarchiefbreda.nl/collecties/obit/MANN.HTM> (voor het laatst bezocht op 13 december 2006).

⁸ *De glans van Prémontré, oude kunst uit de witherenabdijen der Lage Landen* (Heverlee 1973; tentoonstellingscatalogus) 140.

⁹ Over de veranderingen in de kloosteradministraties in Frankrijk (vooral twaalfde eeuw): Robert F. Berkhofer III, *Day of Reckoning. Power and Accountability in Medieval France* (Philadelphia 2004). Voor veranderingen van de laatmiddeleeuwse administratie bij een ander type instelling, namelijk het kapittel van Oudmunster in Utrecht: Bram van den Hoven van Genderen, 'Registers en rekeningen: een voorbeeld van middeleeuwse administratie en verschriftelijking', in: A.S.C. Erkelens-Buttinger e.a., red., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* (Hilversum 1997) 168-188.

Een inventarisatie van Nederlandse memorieboeken op het internet

Huyghebaert vermeldt in *Les documents nécrologiques* het belang van memorieboeken voor een groot aantal wetenschappelijke disciplines. Hij noemt de algemene geschiedenis, de sociale en economische geschiedenis, de geschiedenis van de liturgie en de geschiedenis van de religieuze opvattingen, de geschiedenis van de kerkelijke en geestelijke instellingen, de filologie, de bibliotheekgeschiedenis, de prosopografie, de genealogie, de archeologie, en de kunstgeschiedenis.¹⁰ Deze opsomming is aan te vullen met de geschiedenis van de *memoria* als religieus en sociaal-cultureel verschijnsel, een onderzoeksterrein dat sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw tot ontwikkeling is gekomen en waarvoor memorieregistraties tot de centrale bronnengroepen behoren.¹¹

Er zijn verschillende overzichten gepubliceerd van thans nog bekende memorielijsten om zodoende een basis te leggen voor uitgebreider onderzoek, onder andere door Huyghebaert zelf.¹² In de periode 1991-1994 heeft de contactgroep *Signum*, een groep van onderzoekers van middeleeuwse instellingen in de Nederlanden,¹³ een inventarisatie gemaakt van memorieregistraties uit het huidige Nederland.¹⁴ Het project kreeg een vervolg in december 2003 toen de *Werkgroep Memorieboeken* werd gevormd.¹⁵ De werkgroep wil uitgebreide beschrijvingen van alle nog bekende Nederlandse memorielijsten in een database onderbrengen en via het internet voor wetenschappers toegankelijk maken.

Bij de huidige stand van zaken (december 2006) zijn memorielijsten uit circa 150 instellingen geïnventariseerd en deels beschreven. Ze bevinden zich in circa 185 handschriften. Het aantal registraties is echter een veelvoud van dat aantal omdat in de handschriften vaak meer dan een registratie is opgenomen; deze kunnen informatie van eenzelfde soort bevatten, maar ook verschillende typen informatie. Zo bevat een handschrift uit het Utrechtse Nicolaasconvent drie overzichten met schenkingen, twee overzichten met de namen van de overleden zusters en een necrologium in kalendervorm. Het handschrift van dit tertiariissenklooster is waarschijnlijk aangelegd tussen 1481-1483, maar het bevat ook oudere vermeldingen en is bijgehouden tot omstreeks 1600.¹⁶ Al met al

¹⁰ Huyghebaert, *Documents nécrologiques*, 63-70.

¹¹ Voor een recent overzicht van de memorialiteratuur: Michel Lauwers, 'Memoria. A propos d'un objet d'histoire en Allemagne', in: Jean Claude Schmitt en Otto Gerhard Oexle, red., *Les tendances actuelles de l'histoire du Moyen Âge en France et en Allemagne. Actes des colloques de Sèvres (1997) et Göttingen (1998)* (Parijs 2002) 105-125.

¹² Huyghebaert, *Documents nécrologiques*, 60-63 (overzicht edities); zie ook hierna noot 14.

¹³ *Signum: contactgroep voor sociaal-economische en institutioneel-juridische geschiedenis van geestelijke en kerkelijke instellingen in de Nederlanden in de middeleeuwen*. Internationaal netwerk, circa 135 onderzoekers (historici, kerkhistorici, kunsthistorici, theologen).

¹⁴ De inventarisatie van 1991 werd gemaakt ten behoeve van de 'nieuwe Potthast'. Daarom werd gekozen voor het huidige Nederland als geografisch gebied. Helaas is dit nieuwe naslagwerk voor de Nederlandse memorieboeken onbruikbaar: er is slechts een zeer klein deel van de verschaft informatie opgenomen en bovendien zit het vol onjuistheden, *Repertorium fontium historiae medii aevi*, deel VIII/2 Fontes N (Rome 1998) 146-147, 150, 155 en 160. De inventarisatie van 1991 is in zijn geheel (met een aantal aanvullingen) op het internet gezet: <http://stadsarchief.breda.nl/collecties/obit/obit.htm>. Deze – inmiddels onvolledige – lijst is bedoeld als een voorlopige opsomming.

¹⁵ Bestaande uit Sabrina Corbellini (Vrije Universiteit Amsterdam), Annemarie Speetjens (promovendus, Vrije Universiteit Amsterdam), Rolf de Weijert (promovendus, Universiteit Utrecht) en ondergetekende (voorzitter, Universiteit Utrecht).

¹⁶ Vriendelijke mededeling van Rolf de Weijert die de datering 1481-1483 baseerde op de veranderingen van hand en de inkt bij de vermeldingen van de sterfjaren van enkele overleden zusters die in een van de dodenlijsten voorkomen. Correctie op Bini Biemans en Truus van Bueren, 'A Veritable Treasure Trove:

kan het aantal lijsten per instelling flink oplopen. Van het Utrechtse kartuizerklooster zijn, verspreid over vier handschriften, in totaal vijftien memorielijsten bewaard gebleven, allemaal van na 1440. Het zijn twee naamlijsten (necrologia), vier schenkingslijsten, acht graflijsten en een lijst met te verrichten memorediensten.¹⁷

Voorzover thans bekend zijn er in het huidige Nederland van vier norbertijnenkloosters nog memorielijsten of fragmenten daarvan bewaard gebleven (zie schema 2).¹⁸ Het klooster Keizerbosch in Neer bezat ten minste drie handschriften, maar een ervan wordt vermist. Alleen het necrologium uit 1574 van de abdij van Berne is in zijn geheel gepubliceerd. Het werd samengesteld door Arnold van Vessem, de latere abt van deze gemeenschap (van 1607 tot zijn dood in 1608). Van de kloosters in het huidige België bestaat daarentegen een flink aantal memorieboeken; een deel is in de *Analecta Praemonstratensia* gepubliceerd.

Schema 2. Norbertijnenkloosters in Nederland waarvan memorieboeken (of fragmenten daarvan) bekend zijn

Naam klooster	Plaats	Jaar van stichting	Klooster voor mannen/vrouwen
Berne	(thans) Heeswijk-Dinther	1134	m
Sint-Gerlach	Houthem	1201	vr
Keizerbosch	Neer	ca. 1200	vr
Sint-Catharinadal	Wouw/Breda/Oosterhout	1271	vr

Zoals blijkt uit de naam is voor het inventarisatieproject van de *Werkgroep Memorieboeken* de verzamelnaam *memorieboeken* gekozen. Deze hebben we in vijf groepen ingedeeld met als uitgangspunt voor de indeling de inhoud van de registraties en niet het (veronderstelde) gebruik ervan, zoals Huyghebaert doet. Het zijn 1. *graflijsten*, waarin staat beschreven wie waar begraven ligt (begraaflijsten) en lijsten van eigenaren van graven¹⁹, en 2. lijsten met de *memorediensten*, die vermelden voor wie wanneer welk soort memoredienst gehouden moet worden. Hieronder vallen dus de obituarialia zoals Huyghebaert deze omschrijft (zie bijlage). Verder onderscheiden we 3. schenkings-, stichtings- en fundatieboeken met *schinkingen en stichtingen* en 4. lijsten met de *pitancies of uitdelingen*, waarin staat beschreven namens wie, wanneer en aan wie bepaalde zaken zoals supplementen (niet-alledaagse gerechten bij de maaltijd), uitdelingen of aalmoezen overhandigd moesten worden en waaruit deze giften moesten bestaan. Dan zijn er nog 5. registers met *namen*, eventueel met toevoegingen, die niet vallen onder de andere genoemde lijsten. De necrologia zoals Huyghebaert deze omschrijft (zie bijlage) behoren tot deze groep.²⁰ Voor Nederland zijn voornamelijk

the Memorial Book of St. Nicholas's Convent in Utrecht and its Art Donations', in: Truus van Bueren en Andrea van Leerdam, red., *Care for the Here and the Hereafter* (Turnhout 2005) 249-265, aldaar 252.

¹⁷ Vriendelijke mededeling van Rolf de Weijert, die een promotieonderzoek verricht waarin de memorieboeken van het kartuizerklooster Nieuwlicht centraal staan; zie ook verderop in dit artikel.

¹⁸ Mariënweerd heeft een abtenkroniek, 1529. Uitgegeven door James de Fremery, *De abten van Mariënweerd*, Den Haag 1888.

¹⁹ Zie over deze laatstgenoemde lijsten bijvoorbeeld Koen Goudriaan, 'Ownership of Graves in Medieval Parish Churches in Holland', in: Wim Blockmans en Antheun Janse, red., *Showing Status: Representations of Social Positions in the Late Middle Ages* (Turnhout 1999) 197-223.

²⁰ Voor een beschrijving van verschillende oude typen memorieboeken: Arnold Angenendt, 'Theologie und Liturgie der mittelalterlichen Toten-Memoria', in: Karl Schmid en Joachim Wollasch, red., *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, München 1984 (*Münstersche*

laatmiddeleeuwse memorielijsten bewaard, maar in een groot aantal zijn teksten uit vroegere eeuwen overgenomen.

In de beschrijvingen wordt volgens een vast format informatie verschaft over het totale manuscript waarin de registraties zich bevinden. Vaak zijn dat handschriften waarin behalve een of meer memorieboeken ook andere typen geschriften zitten, zoals een kroniek van de desbetreffende instelling, een martyrologium en de orderegel. Van deze handschriften wordt behalve de basisinformatie (bewarende instantie; bewaard in origineel, afschrift of in editie, formaat, materiaal en bandtype), ook een inhoudsopgave gegeven (met het aantal pagina's per onderdeel), informatie over afbeeldingen, wapenschilden, muzieknnotaties en andere bijzonderheden. Daarnaast wordt iedere memorieregistratie uitgebreid en afzonderlijk beschreven. Naast voor de hand liggende zaken die voor elke lijst van belang zijn, zoals de titel, taal, datum van aanleg, compleetheid en leesbaarheid, wordt er informatie opgenomen over aantallen vermeldingen, over het voorkomen van aanvullende informatie over de vermelde personen en, afhankelijk van het type memorieboek, nadere informatie bijvoorbeeld over de locatie van de graven, over de grafstenen, over de schenkingen en de aard en frequentie van de te leveren tegenprestaties.

Het belang van het onderzoek van memorieboeken

De beoogde database is in methodologisch en praktisch opzicht van groot belang. De beschikbaarstelling van het materiaal stelt onderzoekers van memorieboeken in staat breed comparatief onderzoek te verrichten, waardoor bijvoorbeeld van individuele memorieboeken vastgesteld kan worden in welke mate zij representatief zijn voor het desbetreffende type document. Het verrichten van een dergelijk onderzoek is op dit moment niet mogelijk om de simpele reden dat veel memorieboeken slechts aan enkelingen bekend zijn. Daarnaast is voor de bekende memorieboeken vaak te weinig informatie beschikbaar. Ook bij ander onderzoek is de kans groot dat handschriften die eigenlijk niet gemist kunnen worden over het hoofd worden gezien. De inventarisatie en beschrijvingen stellen onderzoekers in staat een eerste keuze te maken en zo gericht mogelijk te reizen; de memorieboeken bevinden zich in een fors aantal archiefbewarende instellingen en bibliotheken verspreid over heel Nederland en voor een deel ook daarbuiten.²¹

Voor veel onderzoek is het noodzakelijk de memorielijsten zelf te bestuderen, maar de inventarisatie op zich levert ook interessante onderzoeksresultaten op. In hun artikel "Het obituarium van Monster" stellen Maarschalkerweerd-Deschamps en Maarschalkerweerd: "Naast talrijke obituaria van kapittels komen die van parochies in Nederland, zeker in vergelijking met het buitenland, zeer zelden voor".²² De auteurs verstaan onder obituaria alle memorieboeken die een kalendervorm hebben.²³ Bij een telling van de ons bekende lijsten constateerden we echter dat van de 36 memorieboeken van parochies er

Mittelalter-Schriften, deel 48) 79-199, aldaar 188-196; zie voor de indeling van Huyghebaert de bijlage in dit artikel.

²¹ Het gaat om openbare instellingen, maar ook om archieven en bibliotheken van kloosters en om bisschoppelijke archieven, circa 50 in Nederland zelf en 11 in het buitenland.

²² S. Maarschalkerweerd-Deschamps en Ph. Maarschalkerweerd, 'Het obituarium van Monster: analyse van een bron', in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* (Hilversum 1997) 189-200, aldaar 189.

²³ Helaas vermelden de auteurs niet waarop ze hun uitspraak baseren. Vermoedelijk gaat het niet om de al genoemde pitancielijsten en lijsten met uitdelingen die ook een kalendervorm hebben.

tenminste twaalf zijn opgezet in kalendervorm (zie schema 3). Onze telling is gebaseerd op de oude inventarisatie van 1991-1994.²⁴ De getallen kunnen dus nog veranderen, maar een ding staat nu al vast: zeldzaam zijn de door de auteurs bedoelde registraties van parochies in Nederland niet.

Schema 3. Type instellingen waarvan memorieboeken bekend zijn

Kloosters	ca. 71
Collegiale kerken	ca. 3
Kapittels/colleges van kanunniken	ca. 19
Parochiekerken	ca. 36
Gasthuizen	ca. 5
Broederschappen en gilden	ca. 11
Onduidelijk	ca. 4
Totaal	ca. 149

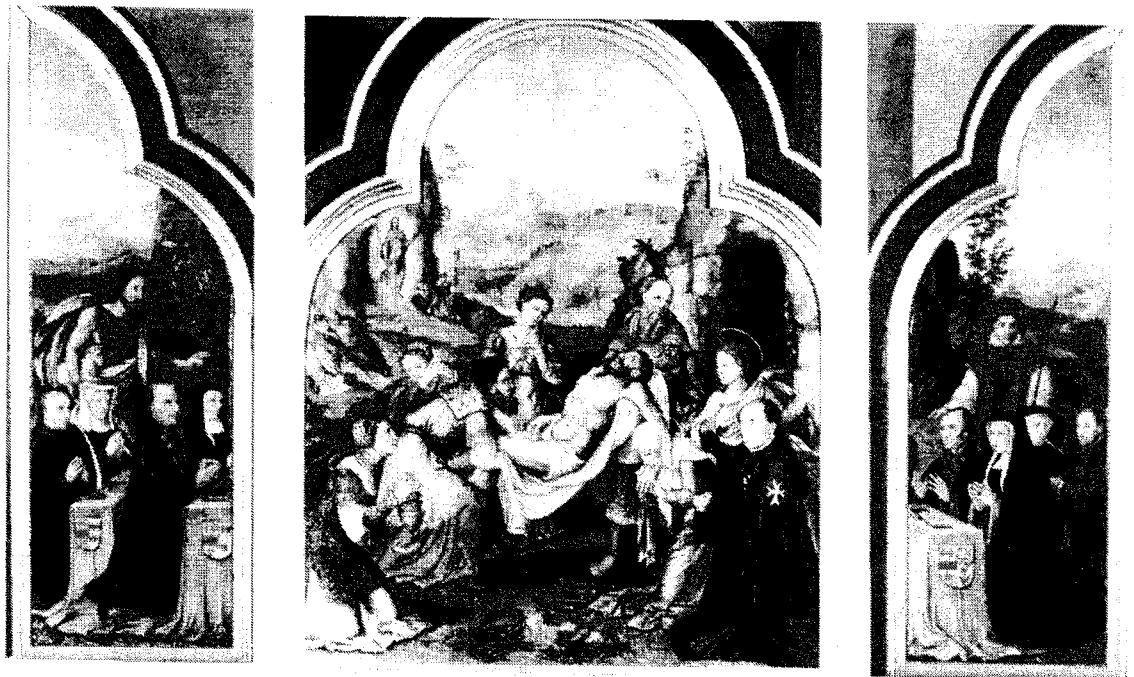
In Nederland en België lopen op het moment verschillende onderzoeken naar memorie-lijsten, onder andere door leden van de *Werkgroep Memorieboeken*. Ik noem er slechts enkele. Sabrina Corbellini constateerde dat in Nederland nog nauwelijks aandacht is besteed aan de functie van memorieregistraties binnen de gemeenschap zelf. Daarom onderzocht zij memorieboeken afkomstig uit vrouwenconventen van de derde orde van Sint-Franciscus, met de bedoeling deze ‘interne’ functie te achterhalen. Zij concludeerde dat de lijsten met de namen van overleden leden van de gemeenschap in deze conventen dienden om een ‘herinneringscultus’ aan te wakkeren, en een band schiepen tussen de gemeenschap en haar verleden, met haar voorvaderen en voormoeders, en tussen de leden onderling. Uit haar analyse van de *Memoriale* van het Amersfoortse Agnietenconvent, waarin behalve verschillende memorielijsten ook geschriften over de kunst van het sterven zijn opgenomen, blijkt dat de samensteller, pater Jan de Wael († 1531), de dood van een zuster niet uitsluitend als het einde van haar leven op aarde zag, maar als een *rite de passage* voor de hele gemeenschap. De overleden zusters werden herinnerd in gebed, maar hun levensverhalen werden ook exemplarisch gebruikt: het leven en het doodsbed van de zusters moesten de gemeenschap dienen als voorbeelden, ter lering en ter waarschuwing.²⁵ Stijn Bossuyt bestudeerde de memoriecultuur als onderdeel van het brede spectrum aan devotiepraktijken te Brugge, Rijsel en Sint-Omaars (ca. 1050-1350). Hij ging na in hoeverre de memoriecultuur al dan niet aansloot bij andere aspecten van de devotiecultuur en bij andere elementen van de middeleeuwse cultuur en sociale omgang. Bossuyt constateerde dat in weerwil tot talrijke vijftiende en zestiende-eeuwse voorbeelden de memoriecultuur en zelfs de ganse devotiepraktijk in de door hem bestudeerde periode op een bijna exclusief clericale leest geschoeid waren. De inbreng van de leken was ondanks hun grote aanwezigheid in de memoriecultuur minimaal. Alle innovaties of veranderingen in de memoriecultuur in het bijzonder en de devotiepraktijk in het algemeen werden in sterke mate gestuurd door de clerus.²⁶

²⁴ Waarschijnlijk gaat het om een groter aantal. Er moet bijvoorbeeld voor de collegiale kerken buiten de bisschopsstad Utrecht nog systematisch gekeken worden of de lijsten stammen uit de periode voor of na de verheffing tot collegiale kerk.

²⁵ Het artikel ‘The Spirit of Remembrance: Memorial Books and Spiritual Life in Female Religious Communities’ verschijnt in 2007.

²⁶ Stijn Bossuyt, ‘Founding a memory. The legitimation of memorial rituals in Flanders (1000-1350)’, in: N.H. Petersen, H.W. Schwab, M.B. Bruun en S.E. Glaser, red., *Negotiating Heritage: Memories of the Middle Ages (Ritus et Artes: Traditions and Transformations)* (Turnhout: Brepols) (ter perse).

Annemarie Speetjens verdiept zich bij haar onderzoek naar de conjunctuur van de laatmiddeleeuwse vroomheid, in het bijzonder charitas en mis- en vicariefundaties (1400-1580), onder andere in lijsten en rekeningen waarin missen, pitancies en uitdelingen staan opgetekend.²⁷ Vincent Robijn onderzoekt de memoriecultuur in Doesburg, Kampen en Zutphen (1300-1580). Hij maakt daarbij onder andere gebruik van het register van de ‘schepenmemorie’, voorzover bekend een voor Nederland unieke broederschap die exclusief de zorg voor het zielenheil van de overleden stadsbestuurders op zich nam. Robijn constateerde dat de broederschap daarmee in een religieuze en sociale behoefte voorzag, maar dat de corporatie bovendien aan de stadsbestuurders een religieuze en historische legitimatie van hun machtspositie bood.²⁸ Rolf de Weijert onderzoekt laatmiddeleeuwse vrome schenkingen aan het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht (1391-1580) en de netwerken rond de schenkers en dit klooster. Schenkingen van kunst- en kunstnijverheid krijgen hierbij in het bijzonder zijn aandacht. De eerder genoemde vijftien memorieregistraties die als uitgangspunt dienen voor zijn onderzoek, zijn met een vernieuwende IT-techniek geanalyseerd. Via dit onderzoek wordt deze techniek tevens getoetst op bruikbaarheid voor (ander) historisch onderzoek.



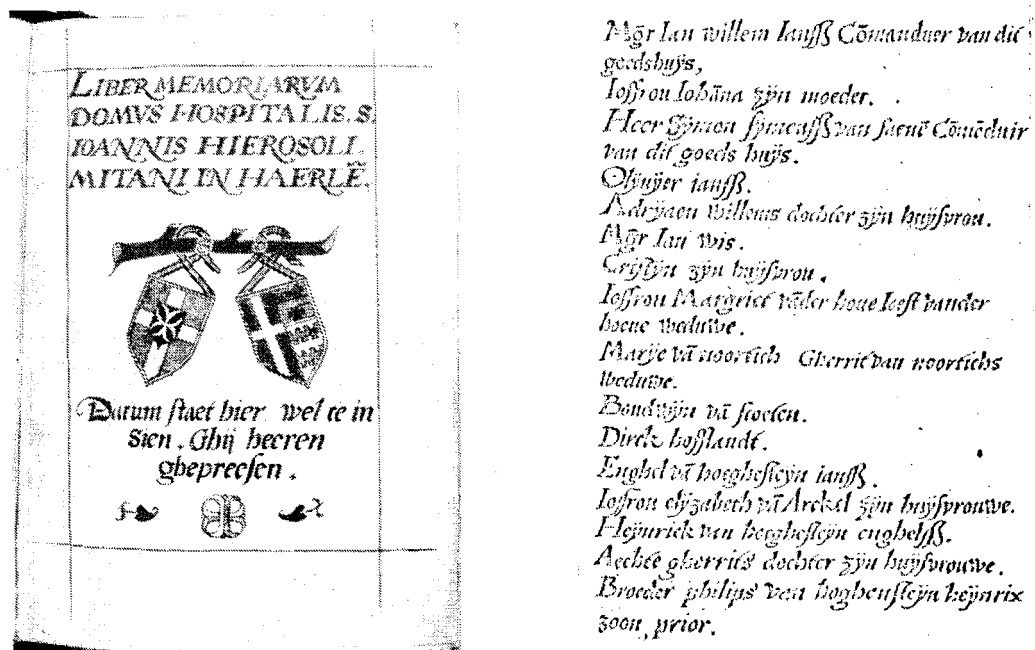
Afb. 2. Het drieliuk met de *Bewening van Christus* met de Haarlemse Jansheer Philips van Hogesteyn en zijn familie. De geportretteerden konden worden geïdentificeerd dankzij het begraafboek dat Philips liet maken.

In mijn eigen onderzoek, waarin kunstwerken met een functie in de dodengedachtenis centraal staan, is het onderzoek van memorieboeken op verschillende manieren van groot belang. Zo kunnen memorielijsten uitkomst bieden bij het identificeren van portretten in memorievoorstellungen. Dit zijn schilderijen (op paneel, maar ook van

²⁷ Annemarie Speetjens, ‘A quantitative approach to late medieval transformations of piety in the Low Countries. Historiography and new ideas’, in: Robert G.A. Lutton en Elisabeth E. Salter, red., *Pieties in Transition. Religious Practices and Experiences, c. 1400-1640* (Aldershot, etc. 2007) 109-126.

²⁸ Zie Vincent Robijn, ‘Brothers in life and death. Religious and social aspects of the Kampen “Schepenmemorie” (1311- c. 1581)’ in: Hanno Brand, red., *Trade, diplomacy and cultural exchange. Continuity and change in the Northsea-area and the Baltic, c. 1350-1750* (Hilversum 2005) 171-185.

gebrandschilderd glas) en beeldengroepen met een religieuze voorstelling, de gebedsportretten en wapenschilden van de te gedenken personen die eventueel vergezeld gaan van hun beschermheiligen, en met een tekst waarin in elk geval hun naam en sterfdatum wordt genoemd. Ze kunnen zijn vervaardigd met het oog op het gedenken van de geportretteerde personen, maar ook kan een kunstwerk dat aanvankelijk een andere functie had na het overlijden van de geportretteerde of genoemde personen worden vermaakt tot een memorievoorstelling. Deze kunstwerken konden behalve een religieuze functie ook een sociale, historische en een politiek-maatschappelijke functie hebben.²⁹ Om de precieze bedoeling of bedoelingen te achterhalen is kennis van de oorspronkelijke verblijfplaats van de objecten en identificatie van de geportretteerden noodzakelijk. Bestudering van memorieboeken kan daarbij van pas komen. Een voorbeeld hiervan is het drieluik met een *Bewening* dat de portretten toont van Philips van Hogesteyn en zijn familie (afb. 2).³⁰ Deze priester die lid was van de Orde van Sint-Jan van Jeruzalem liet in 1570 voor zijn klooster, het Jansklooster in Haarlem, een begraafboek maken (afb. 3).³¹ Achterin liet hij de namen van zijn ouders en grootouders van vaderszijde optekenen.³²



Afb. 3. Het begraafboek (1570) van het St. Jansklooster in Haarlem met heraldisch rechts het wapenschild van de Jansorde en heraldisch links het wapenschild van Philips van Hogesteyn met op fol. 72r de namen van Philips en zijn familie.

²⁹ Voor memorievoorstellingen: zie Truus van Bueren, met (bijdragen van) W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (Turnhout 1999).

³⁰ Barnard Castle (bij Durham), Bowes Museum, inv. nr. 615. Afmetingen: 83 x 67 cm, luiken 83 x 26 cm. Foto: Bowes Museum. Truus van Bueren, 'Gegevens over enkele epitafen uit het Sint Jansklooster te Haarlem', *Oud Holland* 103 (1989) 121-151, aldaar 129-133.

³¹ *Liber memoriarum*, fol. [72r]. Haarlem, Noord-Hollands Archief, Kloosterarchieven 189 (Haarlem). Foto: Noord-Hollands Archief.

³² Over Philips van Hogesteyn: Truus van Bueren, *Tot lof van Haarlem. Het beleid van de stad Haarlem ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen* (Hilversum 1993) 110-114 en Hans van de Venne, *Cornelius Schonaeus (1540-1611)*, drie delen, (Voorthuizen 2002), *Deel 2 Vriendenkring* 47-75.

De combinatie van de wapenschilden, het lijstje met de namen en enkele andere archiefstukken maakte een vrijwel volledige identificatie van de afgebeelde personen mogelijk. Lijsten met memoriediensten zijn voor dit soort identificaties nuttig, met name indien de diensten voor families als groep werden gehouden en daarom in een kalender samen onder één dag werden aangetekend. Van de Perre vond opvallend veel van dergelijke commemoraties in het necrologium van Ninove, met vaak uitgebreide familiegroepen – de ouders, de kinderen en hun echtgenoten, en soms ook de grootouders (vooral in de veertiende en vijftiende eeuw).³³ De personen op een drieluik met een *Nood Gods* en een norbertijn zijn nog niet geïdentificeerd, maar het is ongetwijfeld een familie (afb. 4). De mannen knielen voor ons links, maar gezien vanuit de hoofdvoorstelling op het middenpaneel staan ze rechts, op de belangrijkste plaats, met de vader vooraan. De vrouwen, met de moeder vooraan, knielen aan de andere, minder belangrijke zijde. Het drieluik geeft daarmee de gebruikelijke weergave van de man-vrouwverhoudingen in de late middeleeuwen.³⁴ De wapenschilden, en de aanwezigheid van een norbertijnse zoon en een augustijnse dochter bieden goede aanknopingspunten, want als er eenmaal familienamen bij de wapenschilden zijn gevonden, kunnen memorielijsten van norbertijnen-



Afb. 4. Het drieluik met een *Nood Gods* en een onbekende familie met een norbertijnse zoon en een augustijnse dochter. Een identificatie van de wapenschilden kan het drieluik misschien weer 'thuisbrengen'.

³³ Zie het artikel van Van de Perre elders in deze bundel. Met dank aan Dirk Van de Perre voor enige aanvullende informatie.

³⁴ Over gendergerelateerde plaatsing van portretten: Corine Schleif, 'Men on the right – women on the left: (a)symmetrical spaces and gendered spaces', in: Virginia Chieffo Raguin en Sarah Stanbury, red., *Women's Space. Patronage, Place and Gender in the Medieval Church*, Albany 2005, 207-249; Van Bueren, *Leven na de dood*, 89-91. Over dit onderwerp bereid ik een publicatie voor die gebaseerd is op een systematisch vergelijkend onderzoek van de thans nog bekende memorievoorstellingen die afkomstig zijn uit het huidige Nederland.

kloosters en/of van augustijnse nonnenkloosters helpen bij de nadere identificatie.³⁵ Zeker wanneer memorieboeken worden uitgegeven of integraal op het internet worden gezet, kunnen ze helpen bij het identificeren en thuisbrengen van dit type kunstwerken.

Met name de schenkingslijsten zijn voor kunst- en cultuurhistorici een belangrijke bron bij het achterhalen van patronen in het schenken van kunst. Dat bleek bijvoorbeeld bij het onderzoek naar de lijsten van het eerdergenoemde Utrechtse Nicolaasklooster dat ik samen met Bini Biemans heb verricht. We vonden daarin voorbeelden van de gender- en groepsgebondenheid van schenkingen en schenkingscampagnes. Bij de beglazing van de nieuwe kapel van het Nicolaasklooster (die werd gebouwd tussen 1474 en 1476) werden zestien items genoteerd voor schenkingen van achttien glazen. In slechts één geval wordt een vrouw genoemd; zij schonk samen met twee broers een glas.³⁶ Een soortgelijk verschijnsel werd aangetroffen in het nonnenklooster Mariënpoel (bij Leiden) waar slechts één vrouw meedeed aan een campagne voor apostelbeelden ten behoeve van de kloosterkerk.³⁷ Daarnaast bleek uit het memorieboek van het Nicolaasconvent dat de zeventien altaarkleden en altaardwalen door vrouwen, en in één geval door een echtpaar, geschonken zijn (veertien items). Ook bleken vijf vrouwen en vier priesters die schenkingen deden aan hetzelfde klooster, in elk geval één ding gemeenschappelijk te hebben: zij waren degenen die kussens schonken; daarvan staan er 22 als zitkussen en negen als kussen aangeduid (in totaal negen items).³⁸ Het waren in deze gevallen dus vooral de vrouwen en de directe gebruikers (van de kussens) die de gebruiksvoorwerpen schonken terwijl de mannen voor de monumentale kunstwerken zorgden. Gegevens zoals deze kunnen bijdragen aan het totale onderzoek naar gender- en groepsgebondenheid van schenkingen. Het bestuderen van de beschikbare schenkingsboeken is voor dit type onderzoek van groot belang omdat er behalve testamenten geen documenten zijn waaruit dergelijke informatie systematisch en betrekkelijk gemakkelijk te halen is.

Er is nog een andere reden om de resultaten van het onderzoek van memorieboeken bij het onderzoek van kunstwerken te betrekken. Zoals in de volgende paragraaf duidelijk zal worden, kon de functie van deze handschriften voor een belangrijk deel overeenkomen met de functie van kunstwerken die een rol speelden in de dodengedachtenis.

³⁵ Wenen, Gemäldegalerie der Akademie der bildenden Künste, inv. nr. 567, 570. Afmetingen: middenpaneel 90 x 68,5 cm, luiken 90 x 30 cm. Zie voor een bespreking: *Anonieme Vlaamse primitieven. Catalogus met wetenschappelijke bijlage* (Brugge en Tiel 1969) 169-172 en 297-299. Afbeelding overgenomen uit: *Anonieme Vlaamse primitieven*, 170-171.

³⁶ Biemans en Van Bueren, 'A Veritable Treasure Trove', 257-258, 259 en 260.

³⁷ Nader onderzoek is echter gewenst omdat nog niet duidelijk is of in dit memorieboek bij getrouwde stellen zowel de man als de vrouw wordt vermeld of alleen de man. Biemans en Van Bueren, 264, noot 73; zie ook 263, noot 68 aldaar.

³⁸ Zie Biemans en Van Bueren, 259. Van het echtpaar zijn de man en de vrouw ieder in een aparte post vermeld, maar met precies dezelfde schenkingen: een altaarlaken en een altaardwaal, geld en vier lood zilver. Waarschijnlijk gaat het om een gezamenlijke schenking. Annemarie Speetjens schrijft over het aandeel van vrouwen in vicariestichtingen in de Nederlanden: "The first women to found a chantry appear in the last quarter of the fourteenth century, while men had been founding chantries since 1250. The female share in the total amount of foundations is some 20 %. During the period of decline in the amount of new chantries after 1510, the percentile participation of women grew: from a bit more than 20 % it doubled to 40 %. From a Women's lib point of view, one could argue that the growing participation in this type of devotion is a sign of emancipation. But I suspect that it is more accurate to interpret the appearance of a high number of women in the field at the moment of decline of the devotion, as a sign of *loss of status* of the chantry, which in turn might have had further implications for its popularity", Speetjens, *Pieties in Transition*, 125.

Het gebruik en de functie van memorieboeken: zorg voor het hier en het hierna- maals

Voorzover we nu kunnen overzien, ontbreekt voor het merendeel van de instellingen een compleet overzicht van de in de loop der eeuwen samengestelde memorielijsten. Dat geldt ook voor de Parkabdij en de abdij van Berne waarvan de vroegste registers niet bewaard zijn.³⁹ Soms zijn er resten van oudere lijsten bewaard gebleven omdat ze werden hergebruikt. Van Sint-Catharinadal zijn bijvoorbeeld fragmenten van het vijftiende-eeuwse memorieboek teruggevonden die vermoedelijk tevoorschijn zijn gekomen uit boekbanden.⁴⁰ Van het Haarlemse Catharinaklooster, een tertiariissenconvent, is een deel van een oudere lijst bewaard gebleven omdat de perkamenten bladen als schutbladen werden gebruikt voor het nieuwe memorieboek.⁴¹ Het gebrek aan overzicht van het geheel van registraties maakt een gedegen bronnenkritisch onderzoek van de bewaard gebleven lijsten extra nodig, want door het ontbreken van de oudere overzichten is bijvoorbeeld niet meer onmiddellijk duidelijk wat latere aanvullingen zijn en waar die vandaan komen.

Niet alleen de inhoud, maar ook het praktisch gebruik en met name de vervanging van memorieboeken, de redenen daarvoor en het moment van vervanging, zijn een onderzoek waard. Uit de omschrijving van memorieboeken aan het begin van dit artikel is al duidelijk geworden dat ze verschillende gebruiksfuncties hadden.⁴² De religieuze functie komt duidelijk naar voren bij de naamlijsten van de overledenen die in de liturgie werden gereciteerd of op het altaar werden gelegd.⁴³ De administratieve functie is goed afleesbaar aan de kalenders waarin staat aangegeven wat er van dag tot dag moest gebeuren aan memordiensten, uitdelingen en pitancies. Naast deze functies, die direct betrekking hebben op de zorg voor het zielenheil, waren memorieboeken echter ook van belang voor het hier en nu. Zo boden de registers met de schenkingen en stichtingen de bezittende instellingen zicht op de eigendommen. Ze konden zelfs een juridische functie hebben. De zogenaamde *Traditionsbücher* (schenkingsboeken), die vooral van de negende tot en met de twaalfde eeuw voorkomen, werden bij conflicten over het eigendom van goederen gebruikt om de rechten van de instelling te tonen. Dit constateert Arnoud-Jan Bijsterveld in zijn artikel over de relatie tussen schenkingen en de zorg voor het zielenheil waarin de norbertijnenpriorij van Postel centraal staat.⁴⁴ Memorieregistraties

³⁹ Zie respectievelijk schema 1 (Parkabdij) en Van der Velden, *Het necrologium van Arnold van Vessem*, 6.

⁴⁰ Frans Gooskens, <http://stadsarchief.breda.nl/collecties/obit/MANN.HTM> (laatste maal bezocht op 13 december 2006), ontleend aan Van der Aura, *Geschiedkundige bijdragen*, 1894, 92.

⁴¹ W.C.M. Wüstefeld, 'Het memorieboek van het Katharijneklooster in Haarlem (Hs. 70H53, KB Den Haag). Een codicologisch-historische studie', *Ons geestelijk erf* 54 (1980) 293-333, aldaar 295-298 (over de schutbladen) en 314-317 (over de gang van zaken bij de vervanging en het hergebruik).

⁴² Voor verwante indelingen: Molitor onderscheidt voor de schenkingboeken vier aspecten (functies), namelijk een administratief, juridisch, historisch en sacraal aspect, Stephan Molitor, 'Das Traditionsbuch. Zur Forschungsgeschichte einer Quellengattung und zu einem Beispiel aus Südwestdeutschland', *Archiv für Diplomatik* 36 (1990) 61-92, aldaar 72-86.

⁴³ Otto Gerhard Oexle, 'Memoria und Memorialüberlieferung im früheren Mittelalter', *Frühmittelalterliche Studien* 10 (1976) 70-95, aldaar 71.

⁴⁴ Arnoud-Jan Bijsterveld, 'Gift exchange, landed property, and eternity. The foundation and endowment of the Premonstratensian priory of Postel (1128/1138-1179)', in: F. Theuws en N. Roymans, red., *Land and ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands* (Amsterdam 1999) 309-348, aldaar 323; voordien in het Nederlands gepubliceerd onder de titel 'Dona dantes et vota voventes. De stichting en dotatie van het norbertijnenklooster te Postel (1128/1138-1179)', *Analecta Praemonstratensia* 73 (1997) 5-47, aldaar 21. Over traditieboeken bijvoorbeeld Peter Johanek, 'Zur rechtlichen Funktion von Traditionsnotiz, Traditionsbuch und früher Siegelurkunde', in: Peter Clasen,

werden dus gebruikt om eruit te reciteren en om er iets in na te kijken. Natuurlijk werden ze ook aangevuld, of dat nu gebeurde na elk overlijden of elke schenking, of pas na een tijdje als een aantal vermeldingen, die eerst op losse briefjes waren gezet, in een keer in het register werden opgenomen. Als er iets niet klopte, dan werd dit in veel gevallen verbeterd. Abt Libert de Pape van de Parkabdij schrijft in zijn memorieboek van 1669: “Neem mijn werk ter hand, en zo U verbeteringen kunt aanbrengen, teken die dan aan.”⁴⁵ Van een ding kunnen we dus zeker zijn: de abt zal zelf ook niet gearzeld hebben veranderingen aan te brengen in de lijsten die op zijn naam staan. Memorieboeken waren dan ook geregeld aan vervanging toe omdat ze te vol raakten en omdat er te veel in verbeterd was. Zo kon er in een kalender bij de desbetreffende datum op een gegeven moment geen ruimte meer zijn voor nieuwe vermeldingen.

Huyghebaert meldt in zijn bespreking van de functionarissen die de memorieboeken afschreven en bijhielden dat dit kon afhangen van de aard van het memorieboek. (Omgekeerd was het ook de functionaris die de aard van de invulling bepaalde, zoals blijkt uit de inhoudelijke veranderingen die soms samen met een nieuwe hand worden aangetroffen in een memorieboek.) Voor het obituarium noemt Huyghebaert de custos en de tresorier of een andere functionaris met een administratieve functie, zoals de cantor/armarius. De cantor/armarius, dus de leider van het koor die tevens als archivaris en notaris fungeerde, was de aangewezen auteur van de necrologia.⁴⁶ Voor dit laatste vinden we onmiddellijk een bevestiging in enkele kloosters van de norbertijnenorde. Andreas van Alken was de cantor van de Parkabdij en hij schreef de lijst van 1556 af (zie schema 1). In de statuten die Balthasar Cruyt in 1640 voor de nonnen van Sint-Catharinadal opstelde, wordt in hoofdstuk XIII de zangmeesteres als de verantwoordelijke auteur genoemd.⁴⁷ Vaste regels lijken er echter niet te zijn geweest: hierboven werd al een abt genoemd als de afschrijver van twee lijsten en in 1761 was het de novicemeesteres van het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal die, voor de instructie van de novicen, het memorieboek afschreef.⁴⁸

Naast de redenen tot vervanging die direct te maken hadden met de inhoud van de memorielijsten (de religieuze, administratieve en juridische functie) waren er ook

red., *Recht und Schrift im Mittelalter* (Sigmaringen 1977) 131-162 en Molitor, ‘Das Traditionsbuch’. Elders merkt Bijsterveld op dat vóór 1200 vermeldingen van schenkingen in verhalende bronnen zoals kronieken en *gesta* de “gifrecordings par excellence” waren, “at a time and in a region in which sealed charters were not yet regarded as the sole authentic recordings of these transactions”, en hij vraagt zich af of de kronieken die hij bespreekt, beschouwd kunnen worden “as ‘books of gifts’, replacing charters that were lost or, more likely, never existed at all”, Arnoud-Jan Bijsterveld, ‘The commemoration of patrons and gifts in chronicles from the diocese of Liège, eleventh-twelfth centuries’, *Revue Bénédictine* 109 (1999) 209-243, zie aldaar 209 (citaat) -210 en 218.

⁴⁵ Verrees geeft alleen de vertaling. De abt vervolgde zijn opmerking met: “Moge uit deze lijst van overledenen U de gedachte voor ogen staan, dat we allen sterfelijk zijn. Daarom vraag ik U, voor mij, nu levend, doch eenmaal met U sterfelijk, te bidden ...”. Dit staat geschreven aan het slot van de inleiding en is gedateerd met “6 juni 1669”, Verrees, *Necrologium 1129-1979*, 16.

⁴⁶ Huyghebaert, *Documents nécrologiques*, 47-51.

⁴⁷ Park: schema 1 en Verrees, *Necrologium 1129-1979*, 4 en 24 (onder 24 januari). Sint-Catharinadal: Gooskens, <http://stadsarchief.breda.nl/collecties/obit/MANN.HTM>. Over de cantor ook Van de Perre in deze bundel.

⁴⁸ Overigens zou onderzocht moeten worden of de abt Libert de Pape werkelijk zelf het memorieboek schreef of dat het alleen onder zijn naam gebeurde. Ik vermoed dit laatste voor het begraafboek van het Haarlemse Jansklooster: Philips van Hogesteyn had – in elk geval – toen hij commandeur was (1571-1574) een eigen schrijver, Claas Gerritz., zie Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, 112. Mogelijk had hij deze al eerder; Claas Gerritz. wordt al in 1567 in de commandeursrekeningen genoemd als ‘dienaer van het huis’, *ibidem*, 303, noot 75.

redenen die te maken konden hebben met ontwikkelingen in de samenleving en in de instellingen. Zo maakte de zojuist genoemde novicemeesteres van Sint-Catharinadal vermoedelijk een afschrift van het oude memorieboek voor haar novicen omdat deze grote delen ervan niet meer konden lezen. De oude lijst werd opgezet tussen 1461 en 1500 en de laatste aantekening erin is van 1749, aldus Gooskens. Dit betekent dat één en hetzelfde document gedurende drie eeuwen werd gebruikt. Konden de novicen het zestiende- en zeventiende-eeuwse schrift niet meer lezen en moest er daarom ter wille van hun opleiding een ander overzicht komen? Dat dit probleem inderdaad speelde in Sint-Catharinadal kan worden afgeleid uit de aanwezigheid van een aantal memories die in de achttiende eeuw op losse briefjes afgeschreven zijn omdat de oude teksten “wat moylyck om lesen sijn”. Waarschijnlijk hebben de briefjes in het oude memorieboek bij de desbetreffende memories gelegen totdat het hele memorieboek in 1761 werd afgeschreven.⁴⁹

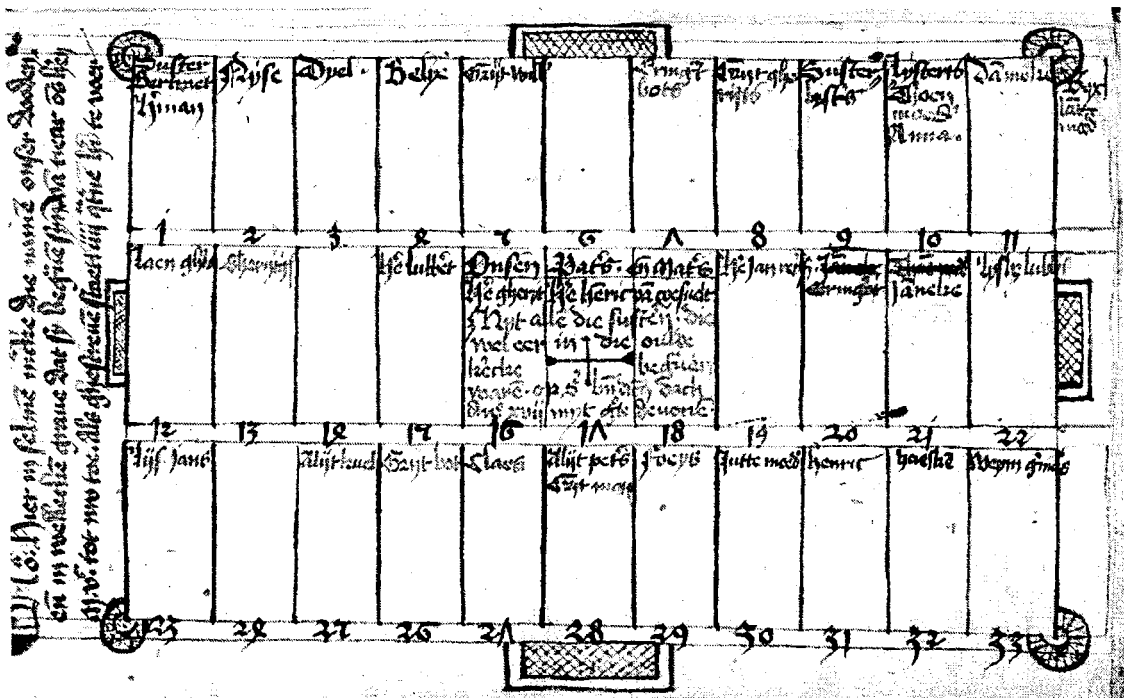
Hierboven werd al opgemerkt dat een nader onderzoek van de memorieboeken die werden samengesteld onder Libert de Pape wenselijk is omdat deze abt ook andere activiteiten op het gebied van de kloosteradministratie ondernam. Was een en ander misschien onoverzichtelijk geworden en stonden er in de boeken te veel verschillende dingen door elkaar? Was daarom een verandering van de totale administratie nodig?⁵⁰ Men kan ook in het kader van een hervorming binnen het klooster een nieuw register hebben willen aanleggen. De eerdergenoemde Jansheer Philips van Hogesteyn werd in 1567 aangesteld als de coadjutor van commandeur Hendrik van Swol, die aan het dementeren was. Na diens dood in 1571 werd Philips van Hogesteyn tot commandeur benoemd. Tijdens zijn coadjutor- en commandeurschap liet deze Jansheer onder andere de gedragsregels voor de kloosterlingen vastleggen. Ook nam hij maatregelen betreffende het beheer van de goederen en liet hij de kerk en het klooster verbouwen en opknappen.⁵¹ Al onder zijn coadjutorschap (1567-1571) werd het al vermelde begraafboek vervaardigd (afb. 3). In het handschrift is een kolommenwijzer meegebonden; mogelijk was deze afkomstig van een ouder memorieboek dat een andere opzet had. De begraaflijst van 1570 heeft slechts één kolom, is wel ingedeeld in maanden, maar een verdere onderverdeling in dagen is niet gemaakt. Ik houd het erop dat het maken van het nieuwe memorieboek onderdeel was van Philips' pogingen om het kloosterleven nieuw leven in te blazen.⁵² De begraaflijst uit het Haarlemse Jansklooster werd dus samengesteld (mogelijk als vervanging) nog voordat werd begonnen met de verbouwing van de kerk en het klooster. Vervanging van met name dit soort lijsten kan ook juist nodig zijn geweest vanwege verbouwingen of uitbreidingen van kerken, kerkhoven en kapittelzalen. Dit soort veranderingen konden immers consequenties hebben voor de aanduidingen van de grafplaatsen van de overledenen, maar ze konden ook herbegravingen noodzakelijk maken. In het vijftiende-eeuwse *Memoriale* van het eerder genoemde Agnietenconvent in Amersfoort werd bij die gelegenheid niet voor een (nieuw) begraafboek, maar voor een andere oplossing gekozen. Nadat het klooster en de kapel aan het eind van de vijftiende eeuw waren gesloopt en vervangen door nieuwbouw, werd aan het *Memoriale* in 1517 een plattegrond toegevoegd van het nieuwe kerkhof. Dit had drie rijen van ieder elf grafplaatsen. In de meeste vakken staan één of meer namen van de in dat vak begraven

⁴⁹ Gooskens, <http://stadsarchief.breda.nl/collecties/obit/MANN.HTM> (laatste maal bezocht op 13 december 2006). Met dank aan Frans Gooskens voor aanvullende informatie.

⁵⁰ Zie hiervóór, noot 9.

⁵¹ Van Bueren, *Leven na de dood*, 111-115.

⁵² Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, 58 en 109, afb. op 267. Voor Philips van Hogesteyn: zie hiervóór, noot 32.



Afb. 5. Het kerkhof van het Agnietenklooster in Amersfoort zoals weergegeven in het *Memoriale* (vijftiende eeuw). Deze tekening (toegevoegd in 1517) toont de nieuwe situatie na de verbouwing van kerk en klooster. De stoffelijke resten van degenen die in de oude kapel begraven lagen, werden midden op het kerkhof bij het kruisbeeld herbegraven.

overledenen. In de grafplaatsen 16, 17 en 18, dus midden op het kerkhof, werden echter de beenderen begraven van de kapelaans, de oversten en alle zusters die in de oude kapel waren begraven, “wel 4 mande voll” zo staat er opgemerkt. De beenderen van de kapelaans kregen hun plaats heraldisch rechts van het kruis dat op het midden van het kerkhof stond, die van de oversten links ervan en die van de zusters werden onder het kruis begraven. In deze *Memoriale* bevonden zich al lijsten van weldoeners en een kalender met de te houden jaargetijden en door de toevoeging van de plattegrond van het kerkhof kwam daar ook nog een ‘begraafregister’ bij (afb. 5).⁵³

Behalve deze min of meer praktische redenen konden ook morele steun voor de leden van een instelling en legitimatie van het bestaansrecht reden zijn om een nieuw memorieboek samen te stellen. Vermoedelijk is dit het geval geweest bij het Bernse memorieboek dat in 1574 werd vervaardigd door Arnold van Vessem, twee jaar nadat de kloosterlingen uit hun abdij waren verdreven.⁵⁴ Ze leefden in verschillende

⁵³ Zie over het *Memoriale* ook hiervóór, p. 15 in dit artikel. *Memoriale*, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 75H18, fol. 100v. Afmetingen: 210 x 138 mm. Van Bueren, *Leven na de dood*, 196-197. Afbeelding overgenomen uit: *Leven na de dood*, 196. G. van der Velden maakte in 1933 “een ‘grondplan’ van het kerkhof van Berne te Heeswijk, waarop de overledenen ‘volgens ligging’ stonden aangeduid”, Alph. W. van den Hurk, ‘De memorie van het Bernse voorgelacht’, *Berne* 27 (1974) 31-39, aldaar 36.

⁵⁴ Huidige verblijfplaats: Mechelen, Aartsbisschoppelijk Archief, Premonstratensia, Berne, inv. nr. 1. De colofon (fol. 91r) luidt: “Expeditus iste liber anno 1574, exilii nostri in Buscoducis anno secundo, a fratre Arnoldo Vessem Tilburgio. Orate pro eo.” Zie voor een korte beschrijving van het handschrift, Van der Velden, *Het necrologium van Arnold van Vessem*, 4-6, en uitgebreider: E.A. Overgaauw, *Martyrologes manuscrits des anciens diocèses d’Utrecht et de Liège. Étude sur le développement et la diffusion du Martyrologe d’Usuard*, twee delen (Hilversum 1993), deel 1, 244-247. Overgaauw constateerde dat het handschrift in een keer is afgeschreven. Arnold van Vessem leefde van 1549 tot 24 augustus 1608. Hij

refugehuizen en verspreid over hun eigen parochies.⁵⁵ De kloostergemeenschap was uiteengevallen en ook met de dode medebroeders bestond er in die periode niet de directe band die er was in de abdij waar allen hadden geleefd en waar de overledenen waren begraven. Misschien zag men het vervaardigen van een zorgvuldig uitgevoerde memorielijst als een mogelijkheid om de gemeenschap van de levenden en de doden in stand te houden, precies zoals ook memorievoorstellungen van gezinnen met de gebedsportretten van alle familieleden – nog in leven en al overleden – een gemeenschap over de dood heen tonen.

Er zijn ook overeenkomsten met de memorievoorstellungen die als opvolgingsreeksen worden aangeduid.⁵⁶ In opvolgingsreeksen staan de portretten van de elkaar opvolgende leidinggevende functionarissen van een instelling. Om te tonen dat zij zichzelf beschouwden als slechts de zoveelste in een lange rij van functionarissen werden vaak letterlijk een of meer plaatsen voor de opvolgers alvast ingepland. Dat gebeurde bijvoorbeeld in de opvolgingsreeks van de Balije van Utrecht van de Duitse Orde, met de portretten van de landcommandeurs vanaf de stichting van het Utrechtse huis in de dertiende eeuw. De reeks werd aan het eind van de zestiende eeuw opgezet en is tot op de dag van vandaag bijgehouden. Uit archiefonderzoek en uit technisch onderzoek van de portretten is gebleken dat er door de eeuwen heen panelen zijn gemaakt waarin zich naast een of meer al geschilderde portretten lege vakken bevonden, bedoeld voor de portretten van de opvolgers van de op dat moment zittende landcommandeur (afb. 6). Dit kan alleen maar gezien worden als een teken van vertrouwen in de toekomst en van het willen voortzetten van de traditie. Mogelijk fungeerde het ook als een *memento mori*.⁵⁷ Ook het ontstaan en de opzet van het totale handschrift, waarvan het memorieboek van Berne een onderdeel is, zijn op deze wijze te verklaren. Het manuscript begint met een lijst van veertig namen van abten van Berne, daarachter per dag ingedeeld het martyrologium van Usuardus en in een smallere kolom daarnaast de memorieaanteekeningen, vervolgens de regel van Augustinus in zeven hoofdstukken voor de zeven dagen van de week, en de tekst van de liturgische voetwassing en nog enkele onderdelen van de liturgie van Witte Donderdag. De lijst is dus een onderdeel van een kapittelboek.⁵⁸ Het was bestemd voor gebruik in de kapittelzaal: daar vond dagelijks het koorgebed plaats, met bij de priem de lezing van de regel en van het memorieboek.⁵⁹ Daar hield men ook de kapittelvergaderingen en daar werd de nieuwe abt gekozen. Het handschrift van Arnold van Vessem werd samengesteld in een periode dat men niet in staat was samen kapittel te houden en de doden te gedenken zoals men dat in de kloostergemeenschap gewend was. Het memorieboek van 1574 kan dan ook zijn gemaakt omdat men erop rekende dat de gemeenschap zou blijven voortbestaan, maar ook om de klooster-

werd tot abt gekozen toen hij 58 was, in 1607. Hij heeft dus van 1572 tot zijn dood in 1608 'in ballingschap' verkeerd.

⁵⁵ Zie Van der Velden die ook opmerkt op dat er vanaf 1572 lange tijd niet veel terecht kwam "van een geregeld kloosterleven". In 1623 gingen de kloosterlingen weer samenleven in Den Bosch, *Het Necrologium van Arnold van Vessem*, 2, maar die stad werd in 1629 al weer ingenomen door de geuzen.

⁵⁶ Zie over opvolgingsreeksen: Truus van Bueren en Otto Gerhard Oexle, 'Das Imaginarium der Sukzession: Über Sukzessionsbilder und ihren Kontext' in: Van Bueren en Van Leerdam, red., *Care for the Here and the Hereafter* (Turnhout 2005) 55-77.

⁵⁷ Utrecht, Duitse Orde, Balije van Utrecht, achttiende paneel in de serie, 87,7 x 207 cm, totaal 78 portretten. Daantje Meuwissen, 'Faithful to Tradition. The Function of the Portrait Series of the Land Commanders of the Teutonic Order, Utrecht Bailiwick', in: Johannes A. Mol e.a., red., *The Military Orders and the Reformation* (Hilversum 2006) 237-268. Foto: Duitse Orde, Balije van Utrecht.

⁵⁸ Zie voor de overeenkomende opbouw van de kapittelboeken van Ninove en Prémontré het artikel van Van de Perre in deze bundel.

⁵⁹ Zie het artikel van Van der Perre in deze bundel.



Afb. 6. Laatste paneel met de landcommandeurs van de Duitse Orde, Balije van Utrecht. Deze reeks toont achter een Kruisigingsvoorstelling de portretten van de hoogmeester en de Duitsmeester van de Duitse Orde die in functie waren toen de Utrechtse vestiging omstreeks 1231 werd gesticht, met achter hen de portretten van de landcommandeurs vanaf dat moment. De Balije werd in de zeventiende eeuw protestants, maar pas op het laatste paneel werd de geknielde houding van de geportretteerden losgelaten. De foto toont de toestand tot in 2005; in dat jaar werd het portret van de thans zittende landcommandeur toegevoegd.

lingen aan te moedigen vol te houden. Natuurlijk kan de oude lijst aan vervanging toe zijn geweest, maar zelfs dan toont de vervaardiging van het afschrift hoe belangrijk men het in deze barre tijden vond om de nieuwe overledenen bij de oude te kunnen voegen. Interessant in dit verband is ook de naamlijst die vermoedelijk in of kort na 1588 werd samengesteld. Het formaat (56 x 48 cm), het zorgvuldig uitgevoerde boekschrift, de versiering met loofwerk en de wapenschilden van vier abten wijzen erop dat de lijst op een goed zichtbare plaats moet hebben gelegen of gehangen. De 52 namen op de lijst worden voorafgegaan door een Latijnse tekst die in vertaling luidt: “Namen der illustre religieuzen van de Abdij van Berne bij Heusden, van de orde van Premonstreit, die gedurende de afgelopen 50 jaar geleefd hebben. Namelijk vanaf het jaar (15)38 tot het jaar (15)88.” De genoemde periode omvat het abbatiaat van de eerste vier gemijterde abten van Berne.⁶⁰ De tekst en de uitvoering van de lijst wijzen erop dat deze niet alleen bedoeld was om de meest recente doden van de abdij te gedenken, maar dat deze de kloosterlingen, en mogelijk ook hun bezoekers, moest herinneren aan de eerbiedwaardigheid van de abdij waartoe men behoorde.

Ook het ontstaan van het eerder genoemde memorieboek van Ambrosius van Engelen, de 25ste abt van de Parkabdij en tevens vicaris-generaal voor Brabant en Westfalen, verdient nadere bestudering, want deze abt bestuurde zijn abdij in moeilijke tijden, met

⁶⁰ Heeswijk, Abdijarchief Berne. Het perkament heeft uitvlieggaten van insecten ('houtwormgaten') hetgeen erop lijkt te wijzen dat de perkamenten lijst op een houten plank gevestigd was. Dit kan eveneens een teken zijn dat de lijst op een goed zichtbare plaats was neergelegd of opgehangen. De informatie over deze naamlijst is ontleend aan Alph. W. van den Hurk, 'De memorie van het Bernse voorgeslacht', 33.

succes overigens. Hij was betrokken bij de strijd van de orde tegen de commende, het overnemen van de leiding in een abdij door een geestelijke van buiten de orde, en in het algemeen tegen de schending van de rechten van de geestelijke instellingen door Karel V. De abt zou zich zelfs tijdens een zitting van de Raad van Brabant – die zich als de hoogste rechtbank van het hertogdom over de klachten van de instellingen moest buigen – te buiten zijn gegaan en luidkeels het woord “Justitie!” hebben gescandeerd.⁶¹ Mogelijk moet het laten maken van het memorieboek (nummer 3 in schema 1) ook worden gezien als een van de maatregelen die de abt nam om zijn abdij als een oude en onaantastbare instelling te profileren, al was het alleen maar voor de broeders zelf die de namen van hun doden elke dag hoorden noemen. De beeltenissen van de abt en zijn naamheilige (afb. 1) kunnen een soortgelijke functie hebben gehad. Waarschijnlijk was het luik met deze schildering een onderdeel van het drieluik dat in de zeventiende-eeuwse kroniek van de Parkabdij door Jan Masius wordt vermeld, in een toevoeging door – alweer – abt Libert de Pape. Deze zegt namelijk dat er in de Parkabdij een drieluik was met een *Maria met Kind*, de heiligen Augustinus en Ambrosius en abt Ambrosius. Het kan als altaarstuk hebben gediend voor het Maria-altaar waarvoor de abt werd begraven naast zijn voorgangers Arnold Wyten en Diederik van Tuldel.⁶²

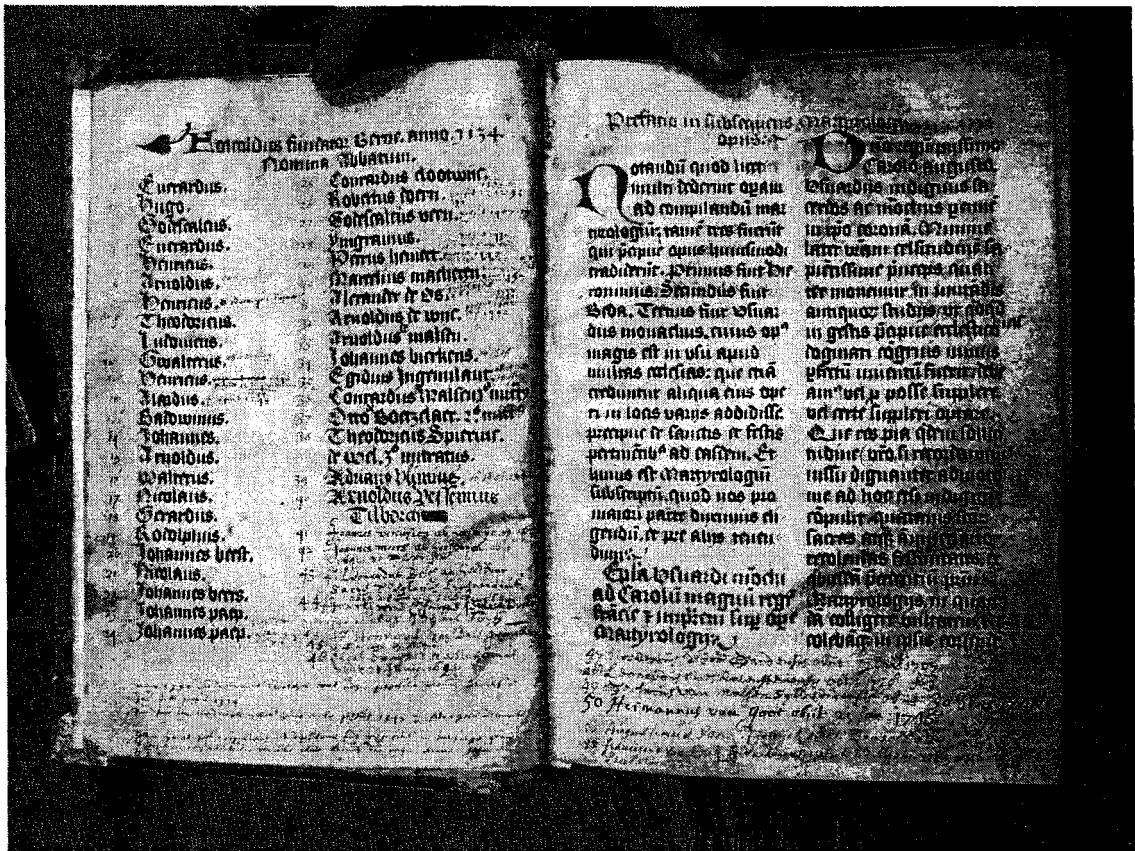
De aanwezigheid van de twee beschermheiligen ligt voor de hand: Augustinus was belangrijk omdat de norbertijnenorde zijn regel had aangenomen en Ambrosius was de naamheilige van de abt. De keuze voor de naamheilige sloot aan bij wat gebruikelijk was in de Zuidelijke Nederlanden: daar liet men vrijwel standaard de eigen naamheilige als schutspatroon afbeelden. In de Noordelijke Nederlanden koos men daarentegen meestal een heilige die op een andere manier toepasselijk was: de heilige van het klooster waar men was ingetreden, de heilige van de eigen parochie, de heiligen tegen de pest als dat van pas kwam, heiligen die beschermden tegen een onvoorbereide dood, et cetera.⁶³ Er kan dus voor de heilige Ambrosius zijn gekozen omdat dat vanzelf sprak. Maar misschien is er meer aan de hand geweest. Het drieluik in de Parkabdij zou volgens de vermelding rond 1520 vervaardigd zijn, ongeveer vijf jaar nadat Ambrosius van Engelen was aangesteld. Kwam het de abt juist in die periode goed van pas om zichzelf te laten afbeelden in het gezelschap van zijn naamheilige en profiteerde hij bewust van het feit dat hij Ambrosius heette? Dit is goed mogelijk. De heilige Ambrosius is op het luik afgebeeld als bisschop met in zijn linkerhand de kruisstaf, het teken van het (aarts)bisschoppelijke gezag. In zijn andere hand heeft hij echter niet een boek en schrijven, ook de duif van de goddelijke inspiratie is niet bij hem geplaatst, noch het kind in een wieg, een bijenkorf of een kerkmodel, allemaal attributen die we bij deze heilige mogen verwachten. Nee, hij heeft de geselroede in de rechterhand en het is goed mogelijk dat de keuze van dit attribuut geen toeval was.⁶⁴ De gesel wordt in de

⁶¹ Over de commende: J. Appelmans, ‘Thierry de Tuldel et les Prémontrés brabançons face à la commende (1470-1481)’, *Analecta Praemonstratensia* 76 (2000) 158-220. Over de strijd tegen de commende na het abbatiaat van Diederik van Tuldel en het aandeel van Ambrosius van Engelen daarin: *De glans van Prémontré*, 52-54, en Appelmans, ‘Thierry de Tuldel’, 211-217.

⁶² Verrees, *Necrologium 1129-1979*, 45 (onder 16 maart).

⁶³ Van Bueren, *Leven na de dood*, 93-97. Zie ook Truus van Bueren, ‘Care for the Here and the Hereafter. A multitude of Possibilities’, in: Van Bueren en Van Leerdam, red., *Care for the Here and the Hereafter* (Turnhout 2005) 13-34, aldaar 30, noot 57.

⁶⁴ Ambrosius van Engelen schonk aan het klooster Sint-Catharinadal een gebrandschilderd glas voor het pand. Afgebeeld zijn in het perk linksboven Maria met het Kind, in dat daaronder Sint-Augustinus, in het perk rechtsboven Sint-Jan Evangelist en in dat daaronder de heilige Ambrosius achter het gebedsportret van de abt, en in de onderste twee perken de wapenschilden van zijn ouders en zijn wapenschild met het motto “Ne quid nimis”. Hiervan is een natekening bewaard, gedateerd 6 februari 1627 (Heverlee, Archief abdij Park). Ook hier houdt de heilige Ambrosius behalve de kruisstaf de geselroede in de hand. Zie



Afb. 7. Kapittelboek van de abdij van Berne van 1574, fol. 2v-3r, met op de linkerbladzijde de lijst van de abten.

iconografische handboeken op verschillende manieren in verband gebracht met de strijdbaarheid van Ambrosius, steeds opnieuw wanneer hij en degenen die hij beschermde zich tegenover vorstelijke machthebbers geplaatst zagen. Het zou – algemeen – verwijzen naar zijn vrijmoedigheid met het woord, waarmee hij zich zelfs tegen keizer Theodosius keerde. De roede wordt ook genoemd in verband met zijn strijd tegen de Arianen waardoor hij tegenover Justina, de moeder van keizer Valentinianus, kwam te staan; de keizerin was een fervent aanhangster van deze variant van het christendom. Ten slotte wordt vermeld dat Ambrosius tijdens de slag van de Milanezen tegen keizer Lodewijk de Beier in 1338 aan zijn stadsgenoten verscheen en hen met een gesel in de hand hielp de vijand te verslaan.⁶⁵ De onverschrokken heilige kan dus een lichtend

tentoonstellingscatalogus *De glans van Prémontré*, 376. Met dank aan Stefan Van Lani, archivaris van de Parkabdij. Om het voorkomen van de verschillende attributen bij afbeeldingen van de heilige Ambrosius te controleren voor de Nederlanden heb ik onder andere de veertien delen van *Early Netherlandish Painting* (Leiden 1967-1976) van Max J. Friedländer doorgenomen. Daaruit blijkt dat de heilige in de paneelschilderkunst van de Nederlanden uit de vijftiende en zestiende eeuw minder dan tien maal voorkomt en dan alleen als een van de vier kerkvaders (bijvoorbeeld in voorstellingen van de *Gregoriusmis*) en alleen met het boek en de bisschopsstaf als attribuut. In *De glans van Prémontré* worden, behalve het al genoemde glasraam, nog enkele afbeeldingen van de heilige genoemd: 266, beeld van Ambrosius, met mijter, staf, boek en bijenkorf, begin zestiende eeuw, Retie, Sint-Maartenskerk; 345-347, kazuifel met twee dalmatiëken, op een van de twee dalmatiëken Ambrosius met de geselroede, eerste derde zestiende eeuw, Bunsbeek, Sint-Quirinuskerk, vermoedelijk uit de abdij van Heylisse. Het iconografisch programma op de beide dalmatiëken – dat weinig samenhang zou vertonen volgens de samenstellers van de catalogus – verdient nader onderzoek.

⁶⁵ J.J.M. Timmers, *Symboliek en iconografie der christelijke kunst* (Roermond-Maaseik 1947) 861; Louis Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, deel III, 1 (Parijs 1955-1959) 63-67.

voorbeeld zijn geweest voor de abt, die zich eveneens tegenover de wereldlijke overheid geplaatst zag en het drieluik kan dan ook gefunctioneerd hebben als steun voor de abt en zijn medekloosterlingen. Indien het te zien was op een plaats waar ook mensen van buitenaf konden komen, kan het tevens een rol hebben gespeeld als verbeelding van het standpunt van de abt.

Memorieboeken waren een uiting van de zorg voor het hiernamaals, maar met deze voorbeelden heb ik laten zien dat ook onderzocht moet worden of ze mede bedoeld waren om strijdbaarheid in het hier en nu te tonen, net als beeldende kunst dat kon doen.⁶⁶ Wat dat betreft boden de vorm en de inrichting van memorieboeken ook goede mogelijkheden. Zo vraag ik me af of het gebruikelijk was dat handschriften met memorielijsten begonnen met de lijst van de abten, zoals in het handschrift van 1574 van de verdreven kloosterlingen van Berne (afb. 7).⁶⁷ Het zou interessant zijn te onderzoeken welke norbertijnse handschriften waarin memorielijsten zijn opgenomen beginnen met deze lijsten en, vooral, wanneer ze werden vervaardigd. (Natuurlijk moet daarbij ook een onderzoek van abten- en kloosterkronieken worden betrokken.) Juist in barre tijden kon een klooster zich profileren als een sterke instelling door het reciteren van de namen van de abten die het klooster hadden geleid. Indien de lijsten inderdaad werden voorgelezen dan moet de boodschap, net als bij opvolgingsreeksen, een krachtige werking gehad hebben. Dat zal zeker zo zijn geweest voor de kloosterlingen zelf want telkens opnieuw werden zij door het noemen van de namen van de oversten herinnerd aan het feit dat hun eigen overste niet alleen stond.⁶⁸ Traditie, successie en memoria!

Althoff stelt dat crisissen konden leiden tot verschriftelijking.⁶⁹ Arnoud-Jan Bijsterveld constateerde dat kronieken vaak werden geschreven na een periode van conflicten.⁷⁰ Hierboven heb ik vastgesteld dat memorieboeken gemaakt konden worden in en vlak ná moeilijke tijden. Er zijn veel aanwijzingen dat crisissen en conflicten ook leidden tot verbouwing, herinrichting en verbeelding. Men denke maar aan de manier waarop in veel steden de kerken weer werden opgebouwd en ingericht nadat de Spanjaarden de steden op de geuzen hadden heroverd.⁷¹ Memorievoorstellingen werden daarbij gebruikt en eventueel zelfs aangepast.⁷² Het laten vervaardigen van nieuwe grafmonumenten voor de belangrijke leden van de instelling en überhaupt het opnieuw centraal stellen van de stoffelijke resten van de voorgangers, zoals in het Amersfoortse Agnietenklooster gebeurde, kan daarvan een onderdeel zijn. Ook de plotselinge hausse aan goedkope altaarstukken die in de veertiende eeuw ter nagedachtenis aan de schenkers in Toscane werden gemaakt, tonen hoe crisissen tot meer opdrachten konden leiden: na de pest van 1362-1363 wilde men niet het risico lopen in de vergetelheid te raken omdat

⁶⁶ Hierover bijvoorbeeld: Van Bueren, *Leven na de dood*, vooral 80-83; Van Bueren en Oexle, 'Das Imaginarium der Sukzession'.

⁶⁷ Met hartelijke dank aan Dirk Van de Perre die de afgebeelde foto maakte. Verblijfplaats kapittelboek: Mechelen, Aartsbisshoppelijk Archief, zie hiervoor, noot 54.

⁶⁸ Schier heeft onlangs nog gewezen op het enorme belang van het auditieve in de *memoria*, Volker Schier, 'Memorials Sung and Unsung: Liturgical Remembrance and Its History', in: Van Bueren en Van Leerdam, red., *Care for the Here and the Hereafter* (Turnhout 2005) 125-135.

⁶⁹ Gerd Althoff, 'Zur Verschriftlichung von Memoria in Krisenzeiten', in: Dieter Geuenich en Otto Gerhard Oexle, red., *Memoria in der Gesellschaft des Mittelalters* (Göttingen 1994) 56-73.

⁷⁰ Bijsterveld, 'The commemoration of patrons', 209-243, aldaar 243.

⁷¹ Zie David Freedberg, *Iconoclasm and Painting in the Revolt of the Netherlands 1566-1609* (New York en Londen 1988) 196-197 en 113-114 (Antwerpen en Mechelen); Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, 54-55 (Haarlem).

⁷² Van Bueren, *Leven na de dood*, 115 (over de aangepaste memorietafel van de familie Kanis in Nijmegen).



Afb. 8. Memorietafel waarop de stichting wordt herdacht die in 1157 en 1159 werd gedaan aan de abdij van Tongerlo door Bernerus van Rijsbergen en diens broer Arnolfus. Bernerus en zijn vrouw houden allebei een kluit aarde met boompjes in de handen ter verbeelding van de stichting. Het schilderij werd circa driehonderd jaar na de daadwerkelijke stichting vervaardigd. De abdij was gewijd aan Maria en we zien hier dan ook dat de weldoeners hun gaven aan de patroonheilige aanbieden.

het nageslacht de zorg voor het hiernamaals van de voorouders niet meer op zich kon of wilde nemen.⁷³

In dit artikel heb ik herhaaldelijk teruggegrepen op kunstwerken omdat de bedoelingen die een instelling hiermee had soms ook terug te vinden zijn in de schriftelijke bronnen van die instelling. Dat kan op verschillende manieren het geval zijn. Ten eerste kon een en dezelfde memorabele gebeurtenis leiden tot het laten vervaardigen van een groot altaarstuk met het leven van de eigen beschermheilige, maar ook tot het laten vervaardigen van een prestigieus memorieboek, verschillende activiteiten dus maar met eenzelfde bedoeling. Op de tweede plaats kon in een periode van conflict een opvolgingsreeks worden gemaakt ter legitimatie van de aanspraken van een instelling, maar tegelijkertijd werd in de processtukken en andere documenten verwezen naar de documenten waarin de aanspraken van de instelling werden onderbouwd.⁷⁴ De vermeldingen van de

⁷³ Samuel K. Cohn, Jr., 'Triumph over Plague: Culture and Memory after the Black Death', in: Van Bueren en Van Leerdam, red., *Care for the Here and the Hereafter* (Turnhout 2005) 35-54, aldaar 35.

⁷⁴ Zie Van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, 360-362 en 93-105 (voor de aanpassingen van de al bestaande opvolgingsreeks van de commandeurs van het Haarlemse Jansklooster en de schriftelijke documenten die werden vervaardigd en bijeengebracht in de strijd om het behoud van het klooster voor de Orde van Sint-Jan van Jeruzalem). Meuwissen, 'Faithful to Tradition', 256 (voor de relatie tussen opvolgingsreeks van de landcommandeurs en de schriftelijke verdediging van de belangen van het Duitse Huis door de opdrachtgever van de reeks, Jacob Taets van Amerongen).

memoriediensten die werden gehouden voor machtige weldoeners en de schenkingsboeken met de namen van belangrijke begunstigers konden bij die documentatie een belangrijke rol spelen. De inhoud en iconografie van respectievelijk de documenten en de kunstwerken bevestigden en versterkten in deze gevallen elkaars functie. Stichtingen en schenkingen werden vermeld in memorieboeken, maar ze konden ook via een kunstwerk worden herdacht (afb. 8), soms zelfs met de volledige tekst van de schenkingsakte onder de voorstelling.⁷⁵ Men kon, ten slotte, in teksten natuurlijk ook rechtstreeks aan de functie van kunstwerken refereren. Proost Van der Malen van Sint-Catharinadal liet in 1681 onder andere drie portretten van nonnen uit het geslacht Van Nassau en andere belangrijke families maken (fig. 9).⁷⁶ In zijn kroniek schrijft hij dat deze zouden dienen “Om aan de geuse occasie te geven om te spreeken van die autheijt en edelheijt van ons clooster hangen die nonnenkens in ’t spreekhuijs.”⁷⁷ Hij wilde onder andere de eeuwenoude goede banden met het Oranjehuis tonen; het klooster dat aanvankelijk in Breda gevestigd was en later naar Oosterhout verhuisde, was gelegen in de heerlijkheid van Breda, waarvan de Nassaus de heren waren.⁷⁸

We kunnen concluderen dat binnen de *memoria* het op schrift stellen, alsmede het laten horen van het op schrift gestelde veel gemeenschappelijk kan hebben met de inrichting van met name de kerk of kapel en ontvangstruimten. Men denke daarbij zowel aan kunstwerken als aan meubilair en aan de plaatsing van deze inrichtingsstukken ten opzichte van elkaar. Daarom is het belangrijk schriftelijke en visuele bronnen in samenhang tot elkaar te bestuderen.

Tot slot

In het voorgaande heb ik vragen gesteld en veronderstellingen gedaan om te laten zien hoezeer memorieboeken uitgebreid onderzoek waard zijn. Tot slot spits ik een en ander toe op de norbertijnenorde. De edities van de norbertijnse memorieboeken, onder andere in de *Analecta Praemonstratensia*, zijn buitengewoon inspirerend, ook al voldoet een aantal niet aan de eisen die anno 2007 gesteld worden aan een wetenschappelijke bezorging van een editie.⁷⁹ Het zou interessant zijn te onderzoeken in hoeverre de

⁷⁵ Over schenkingsstukken: Van Bueren, *Leven na de dood*, 83-85. Met hartelijke dank aan Arnoud-Jan Bijsterveld die mij op het hier afgebeelde schilderij (afb. 8) wees. Over dit schilderij: Arnoud-Jan A. Bijsterveld, ‘Kerk en wereld in de Kempen. Kloosterlingen en edellieden in de twaalfde eeuw’, in: Maurice Ackermans en Theo Hoogbergen, red., *Kloosters en religieus leven. Historie met toekomst* (’s-Hertogenbosch 2002) 12-25, aldaar 18-20. Afmetingen: 153 x 153 cm. Kunstenaar: Goossen van der Weyden (1465-1538/1545). Berlin, Staatliche Museen, Gemäldegalerie, inv. nr. 3879, cat. nr. 526. Ook Molitor ziet een directe relatie tussen schriftelijk vastleggen en verbeelding. Hij wijst op de relatie tussen schenkingsboeken en Stifterbilder (dus kunstwerken bedoeld om een schenking of stichting te gedenken): door een portret ging de weldoener meer ‘leven’ voor degenen die haar/hem in dankbaarheid moesten gedenken. Dat zou ook de aanwezigheid van soms niet strikt noodzakelijke details betreffende de schenking en de schenker in een schenkingsboek kunnen verklaren, Molitor, ‘Das Traditionsbuch’, 84-85.

⁷⁶ Kunstenaar onbekend. Afmetingen: circa 70 x 55 cm. Vriendelijke mededeling van Trees Sponselee-de Meester. Oorspronkelijke en huidige verblijfplaats van de portretten: Oosterhout, Norbertinessen Priorij Sint-Catharinadal. Fotograaf: Kees van Dongen. Met hartelijke dank aan Trees Sponselee-De Meester voor het ter beschikking stellen van de foto’s.

⁷⁷ Maria Theresia Angelina Renée Sponselee-de Meester, *Het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal in de Staatse periode 1625-1795: portret van een religieuze vrouwengemeenschap in benarde tijden* (Hilversum 2004) 171.

⁷⁸ Sponselee-de Meester, 227-234 en 236.

⁷⁹ In 1973 werd overigens al eens geopperd dat er een corpus gemaakt zou moeten worden van de necrologia en de obituarialia van de orde, *Analecta Praemonstatensia* 49 (1973) 302.



Afb. 9. De portretten van v.l.n.r. Elisabeth van Breda en van der Leck († 1457), Machtildis van Polanen († 1464) en Odilia van Nassau († 1480), nonnen van Catharinadal, eind zeventiende eeuw. Deze portretten werden geplaatst in de ontvangstruimte waar mensen van buitenaf ze konden zien; deze werden daardoor gewezen op de adellijke steun waarop het klooster mocht rekenen.

norbertijnse lijsten – het gaat veelal om necrologia – een bepaalde eigenheid hebben die hen tot typisch norbertijnse memorieboeken maken en in welke mate de registraties qua vorm, opzet en inhoud afhankelijk zijn van de individuele, historische situatie van de kloosters. Vanzelfsprekend moet daarvoor vergelijkend onderzoek worden gedaan en moeten memorielijsten van niet-norbertijnse kloosters en andersoortige instellingen bij een dergelijk onderzoek betrokken worden, maar er kan worden begonnen met de norbertijnse memorieboeken, bijvoorbeeld van de Nederlanden. Daarbij moet natuurlijk worden onderzocht of er algemene regels binnen de orde waren. Als dat het geval is, is het de moeite waard na te gaan hoe de praktijk zich tot de theorie verhoudt. Hieronder volgen enkele van de vragen die gesteld zouden kunnen en moeten worden bij een dergelijke onderzoek:

A. Vorm en opzet

- Is er een algemene tendens waar te nemen in de opbouw en inhoud van de norbertijnse handschriften waarin behalve een necrologium en/of andere memorielijsten andere typen teksten (een kroniek, de regel et cetera) zijn opgenomen?
- Is er een vaste opbouw en inhoud in de necrologia en overige memorieregistraties?
- Wie waren in de orde degenen die het memorieboek bijhielden en die het afschreven als er een nieuw gemaakt moest worden?
- Zijn er algemene tendensen te bespeuren binnen de norbertijnse kloosters wat betreft de momenten waarop nieuwe memorieboeken werden gemaakt of waren de aanleidingen voor het laten vervaardigen ervan in het algemeen afhankelijk van de individuele situatie van de kloosters?

B. Inhoud (vermelding personen van de eigen orde)

- In hoeverre spelen hiërarchische verhoudingen en geslacht hierin een rol?
- In hoeverre was bijvoorbeeld de eigen circarie bepalend voor de vermelding van kloosterlingen van buiten het eigen klooster?⁸⁰

⁸⁰ Van der Velden maakte voor Berne een overzicht van de andere kloosters waarvan de bewoners worden genoemd en hij probeerde de rationale daarachter te achterhalen. Zie Van der Velden, *Het necrologium van Arnold van Vessem*, 6-9.

C. Inhoud (relatie met de buitenwereld)

- Worden vorsten en andere hoogwaardigheidsbekleders vermeld, welke zijn dat dan en hoe worden ze vermeld?
- Worden stichters van kloosters vermeld, en hoe gebeurt dat?
- Zijn er wat betreft de vermeldingen van deze personen algemene tendensen waar te nemen?
- In hoeverre zijn politieke gebeurtenissen zoals oorlog direct of indirect terug te vinden in de memorieboeken?⁸¹

Bijlage. De memorieboeken zoals ingedeeld door Huyghebaert⁸²

- *Libri vitae* oftewel *libri memoriales*: liturgische documenten die voorafgingen aan de necrologia, en waarin zij aan zij de levenden en de doden staan opgetekend. Ze dateren uit de karolingische tijd.
- Verbroederingsboeken: naamlijsten van de gemeenschappen die onderling hebben afgesproken voor elkaars zielenheil te bidden.
- Dodenrollen: lijsten met namen op perkament gewikkeld om een stok die op deze wijze werden rondgebracht naar de aangesloten kloosters/instellingen.
- Dodenlijsten van gilden en broederschappen, gezelschappen die zich verenigd hebben met een vroom doel – zoals het bevorderen van de verering van hun patroonheilige – of in het geval van de ambachtsgilden met het doel om elkaar zowel te steunen in het behartigen van de economische belangen van de eigen beroepsgroepen, maar ook in het wederzijds zorgen voor elkaar in het hier en het hiernamaals.
- Necrologia, evenals de obituaria lijsten met alleen de overledenen, geordend volgens een kalender en bedoeld om te lezen bij het koorgebed (bij de priemen).
- Obituaria, geordend volgens een kalender bedoeld om aan te geven wanneer jaargetijden en andere verplichtingen, zoals uitdelingen en pitancies, moeten plaatsvinden.
- Graflijsten.
- Necrologische annalen.

⁸¹ Zo komt in het memorieboek van de Parkabdij niet alleen een aantal vermeldingen voor van gesneuvelden in de Guldensporenslag, maar ook van hun vrouwen. Verrees, *Necrologium 1129-1979*, zie 11 juli (familie van de graaf en aantal edelen), 16 juli (vrouw van gesneuvelde edele), 29 augustus (idem), respectievelijk 86, 87 en 101. Zie ook Neiske over de opdrachten van de paus aan kloosterorden om bepaalde personen te gedenken (al dan niet met een aflaat als tegenprestatie), Franz Neiske, 'Gebetsgedenken und päpstlicher Ablass. Zur liturgischen Memoria französischer Könige und Grafen im Spätmittelalter', in: Dieter Geuenich en Otto Gerhard Oexle, red., *Memoria in der Gesellschaft des Mittelalters* (Göttingen 1994) 178-206.

⁸² Huyghebaert, *Documents nécrologiques*, 13-47.

Het Ninoofse kapittelboek

Dirk Van de Perre

Mijn uiteenzetting bevat drie delen. In het eerste punt behandel ik het fenomeen kapittelboek. Vervolgens geef ik een beschrijving van het twaalfde-eeuwse kapittelboek uit de Ninoofse abdij en wijs ik op het belang ervan. Tenslotte zal ik enkele specifieke karakteristieken van dit kapittelboek belichten.

1. Wat is een kapittelboek

In zijn doctoraat uit 1993 *Martyrologes manuscrits des anciens diocèses d'Utrecht et de Liège*, geeft de Nederlander Overgaauw een omschrijving van het kapittelboek.¹ Ik citeer hem in vertaling: “De teksten die moesten gelezen worden tijdens de liturgie van het kapittel zijn zeer bondig opgesomd in de wetgevende teksten zoals de Constituties of de Consuetudines. Soms zijn deze teksten verzameld in één manuscript: het *Liber officii capituli*, of het kapittelboek. De Regel en het Martyrologium vormen normaal twee goed onderscheiden onderdelen in deze handschriften. Maar het gebeurt ook dat het Necrologium ervan deel uitmaakt, hetzij dat het in de marge genoteerd is, hetzij dat daartoe een aantal folio's zijn gereserveerd”.

Wat leert ons deze tekst? Uiteraard dat het kapittelboek gebruikt werd tijdens de liturgie van het kapittel. Deze kapittelliturgie stoelt op een zeer oude traditie die teruggaat op de Regel van Benedictus en die in bijna alle middeleeuwse kloosterorden is overgenomen. Kapittelboeken zijn dus geen typisch norbertijner fenomeen. Het kapittel, ook wel schuldkapittel genoemd, vond plaats onmiddellijk na de priem in de kapittelzaal. Alvorens na de ochtendliturgie aan de arbeid te gaan, was het een moment van disciplinaire bezinning en van communicatie. In de tweede statutenredactie van de Orde van Prémontré (1154) wordt in het hoofdstuk *De capitulo* het verloop van het kapittel beschreven.² Ik vat samen. Na het gebed geeft de lector de dag aan volgens de maankalender en leest wat die dag in de kalender genoteerd staat. Hij vervolgt met de lectuur van de Regel. Dan leest hij de namen van diegenen die een dienst moeten vervullen. Daarna wordt het afsterven voorgelezen van wie in de kalender genoteerd staat; de meldingen van wie elders is overleden, gebeurt door de cantor. Hierna volgt het eigenlijke schuldkapittel. Een niet-kloosterling kan voor de opname in de *fraternitas* op het einde van het kapittel worden binnengeleid: de ‘broederschap’ wordt hem toegekend *per librum* of ‘met het boek’. Het kapittel eindigt met de psalm *De profundis* voor alle bisschoppen, abten, broeders en zusters van de Orde.

Recapitulerend kunnen we stellen dat met de kalender het *martyrologium* bedoeld wordt, waarin voor elke dag de berekening van zijn plaats in de maancyclus aangegeven wordt. De term *martyrologium* wordt niet alleen gebruikt voor de aanduiding van de tekst van het *martyrologium* in de strikte zin, maar ook van het gehele kapittelboek. Misschien is dit ook de reden waarom de term *Liber capituli* zo weinig is overgeleverd.

¹ E.A. Overgaauw, *Martyrologes manuscrits des anciens diocèses d'Utrecht et de Liège. Étude sur le développement et la diffusion du Martyrologe d'Usuard* (Hilversum 1993) 24-25.

² P.F. Lefèvre en W.M. Grauwen (eds.), *Les statuts de Prémontré au milieu du XIIe siècle*. Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium 12 (Averbode 1978) 6-8. Een overzicht van de kapittelliturgie in de Orde van Prémontré geeft P. Lefèvre, ‘Les prières et l’office capitulaire dans la liturgie de Prémontré’, *Analecta Praemonstratensia* 24 (1948) 63-68.

2. Het Ninoofse kapittelboek: codicologische analyse

In het Rijksarchief te Beveren, waar zich normaal het Ninoofse abdijsarchief zou moeten bevinden, bewaart men onder nr. 8 van dit archief een ingebonden perkamenten codex van 149 folio's, ook gekend als het obituarium I of A.³ Op de rug van het boek, dat ingebonden is in karton dat overtrokken is met een dun lederen vlies, staat in goudletters gegrift *Martyrologium*. Een blad heeft het formaat van 19 cm breedte en 26 cm hoogte. De oorspronkelijke breedte lijkt bij het inbinden te zijn ingekort, gelet op de randnotities die gedeeltelijk zijn weggesneden. De foliëring van het boek is modern. Ze is gebeurd met een fijne pen en loopt van 1 tot 109, vervolgens van 134 tot 139, dan van 110 tot 133, en tenslotte van 140 tot 149. Dit wil zeggen dat toen de foliëring in inkt werd aangebracht, er een katern verkeerd stak. Bij het inbinden heeft men de folio's opnieuw in de juiste inhoudelijke volgorde gestoken en heeft een hand in potlood vanaf folio 110 tot 139 een tweede foliëring aangebracht.⁴ We vermoeden dat beide foliëringen kort vóór en bij de inbinding van het boek aangebracht zijn. Die inbinding gebeurde alleszins na de foliëring in potlood, dus in de periode dat de Staat het abdijsarchief verwierf en klasseerde.

Het handschrift bevat volgende onderdelen:

Fol. 1 tot 4 bevat varia, meestal met een kroniekkarakter. Deze bladen, die een ander formaat hebben dan die van het grote corpus, zijn duidelijk later toegevoegd.

Fol. 5 tot 75 v^o bevat het eigenlijke martyrologium.

Fol. 76 was oorspronkelijk een leeg blad van de laatste katern van het martyrologium en is later volgeschreven met enkele teksten.

Fol. 77 tot 137 v^o bevat het necrologium.

Vanaf fol. 137 v^o (onderaan) tot 149 volgt het meest rommelige en het slechtst bewaarde gedeelte. Eerst zijn er de gebeden voor het *mandatum* (gebod tot voetwassing)⁵, gevolgd door enkele varia, waaronder twee teksten in verband met de *fraternitas*.⁶

Fol. 140 tot 146 v^o bevat de Regel van Augustinus, waarin de eerste hoofdstukken ontbreken.⁷ Daarna volgen een aantal gebeden en rituelen in verband met inkleding en de *fraternitas*. Fol. 148 v^o is onleesbaar en fol. 149 is een schutblad genomen uit een andere codex. De perkamenten folio's waren oorspronkelijk niet genummerd en bevatten geen aanduiding voor de volgorde van de katernen. Noch het boek als geheel, noch een onderdeel ervan heeft een titelblad of begint met een hoofding.⁸

De tekst van het necrologium is nauwkeurig te dateren: de eerste hand schreef tussen 1185 en 1188.⁹ De tekst van het martyrologium, van de regel en van de ritus van de

³ Het Ninoofse abdijsarchief is sinds 1950 op de dool. Het is achtereenvolgens bewaard in het Rijksarchief te Gent, te Ronse, opnieuw te Gent en nu te Beveren. Vandaag en voor onbepaalde tijd is het tijdelijk ondergebracht in het Rijksarchief te Leuven, waar een project van herinventarisatie loopt.

⁴ Op fol. 1 en 149 noteerde een hand in inkt: "149 feuillets, J.D.S.G". De hand die met potlood corrigeerde, schreef fol. 149 v^o: "149 et dernier feuillet, A. Diegerick".

⁵ Dit *mandatum* had volgens de liturgische voorschriften plaats in het kapittel voor de complete ten op elke zaterdag van de vasten en op Witte Donderdag; zie P.F. Lefèvre (ed.), *L'ordinaire de Prémontré d'après des manuscrits du XIIe et du XIIIe siècle*. Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique 22 (Leuven 1941) 51-52 en 59-62.

⁶ Deze teksten zijn van verschillende handen.

⁷ Het eerste folio van de katern met de Regel is weggesneden.

⁸ De belangrijkste versiering betreft de eerste letter van het eigenlijke martyrologium (zie afb. 10, p. 44). Blijkbaar werd hiermee ook het begin van het kapittelboek geaccentueerd.

⁹ Na de dood van abt Gerardus op 28 september 1185 (eerste hand) en vóór de dood van Walter I van Ledeberg op 18 november 1188 (tweede hand).

inkleding zijn van één en dezelfde hand, die een schrift produceert dat nauw aansluit bij dat van de eerste hand van het necrologium. We mogen ervan uitgaan dat onder het abbatiaat van Arnoldus (1185-1190), een abbatiaat dat bekendstaat om zijn boekenproductie, het kapittelboek is geschreven.¹⁰ De eenheid in het kalendersysteem van het martyrologium en van het necrologium wijst eveneens op eenheid in de redactiewerkzaamheden.

Hoe zag het kapittelboek er oorspronkelijk uit? Was het een verzameling van losse katernen? Wat was de oorspronkelijke volgorde van de onderdelen?¹¹ Bezitten we het volledige kapittelboek? De Ninoofse abdiarchivaris Godfried Van Elshout geeft in zijn *Chronotaxis* uit 1652 twee aanwijzingen die een gedeeltelijk antwoord brengen.¹² De *Chronotaxis*, waarvan alleen het eerste deel bewaard is, brengt een chronologisch overzicht van alle gebeurtenissen in de abdij vanaf de stichting tot 1197, met verwijzing naar de gebruikte bronnen. Hij verwijst hierbij op twee manieren naar het *Martyrologium*. Een keer verwijst hij naar een tekst *ante martyrologium capituli in pergameno*, bij de datum van de plaatsing van de relieken van Sint-Cornelius in een schrijn (1171),¹³ gebeurtenis die inderdaad op de huidige fol. 1 v°, genoteerd staat. Zeventien keer verwijst hij echter ook naar teksten *post martyrologium pergamenum, in pergameno post martyrologium abbatiale, in notis post antiquum martyrologium*.¹⁴ Deze bronverwijzing komt voor bij de oudste goederenschenken aan de abdij in de periode 1139-1165. Die schenkingen, die we alleen uit de *Chronotaxis* kennen, stonden genoteerd in een perkamenten bijvoegsel dat achteraan in het kapittelboek stak. Die bijlage zit thans niet meer in de band en het perkament is ook elders in het abdiarchieef niet aanwezig. Wanneer is ze uit het kapittelboek verwijderd en waarom? Maakte ze oorspronkelijk deel uit van het kapittelboek? Een vergelijking met het martyrologium van de abdij van Prémontré kan enig licht brengen. Dit martyrologium, thans aanwezig in de stadsbibliotheek van Soissons, is ongeveer even oud als dat van Ninove.¹⁵ De boekband uit de zeventiende eeuw bevat een verzameling teksten, die op verschillende tijdstippen zijn ontstaan:

- Statuten (14de eeuw)
- Martyrologium (ca. 1178)
- Gebeden voor het mandatum op Witte Donderdag (ca. 1178)
- Professieformule en Regel van Augustinus (17de eeuw)
- Necrologium (ca. 1178)
- Obituarium van de schenkers (ca. 1178)
- Schenkingen voor de pitantie ten behoeve van de kanunniken (13de eeuw)

¹⁰ De kaligraaf zou de Ninoofse kanunnik Damiaan kunnen zijn, de broer van abt Arnoldus. Van Damiaan is geweten dat hij in die periode in het scriptorium actief was en onder meer een *passionale* kopieerde. Ik identificeerde *passionale* met *martyrologium* (A.J. Bijsterveld en D. Van de Perre (eds.), *Het Mirakelboek en de Stichtingsgeschiedenis van de Ninoofse Abdij*. Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis, Series B/24 (Leuven, 2001) 20-24) en besloot daaruit dat Damiaan de kaligraaf van het Ninoofse kapittelboek was en van het *Liber Miraculorum*, dat dezelfde schrijfstijl vertoont. Kritiek hierop leverde G. Declercq, 'De ontzagwekkende macht van Sint Cornelis', *MADOC* 16 (2002) 120. We moeten dus de kaligrafie van het kapittelboek situeren in de scriptoriumomgeving van Damiaan, wat uiteraard Damiaan als kopiïst niet uitsluit.

¹¹ Ten opzichte van het verloop van de kapitteliturgie zou men de Regel eerder verwachten tussen de tekst van het martyrologium en het necrologium, zoals te Prémontré, en niet achteraan het kapittelboek, zoals dat in de huidige samenstelling van het Ninoofse kapittelboek het geval is.

¹² Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 5.

¹³ *Ibidem*, fol. 57.

¹⁴ *Ibidem*, fol. 8 v°, 9, 23, 25, 25 v° en *passim*.

¹⁵ De codex is uitvoerig beschreven door Overgaauw, *Les martyrologes*, 231-237.

Uit het kapittelboek van Prémontré leren we dat na het necrologium de schenkers in een apart deel vermeld worden. Hun namen zijn gerangschikt volgens de kalender.¹⁶ Die tendens tot apart rubriceren zien we ook in andere necrologia, zoals in dat van de abdij van Park (16de eeuw), waar de commemoraties in drie categorieën worden ondergebracht: die van bisschoppen, abten en priesters, die van broeders en zusters, en die van de *ad succurendum* en de weldoeners.¹⁷ Over de juiste structuur van de Ninoofse perkamenten bijlage bij het *Martyrologium* blijven we in het duister tasten. Maar het zou kunnen dat in de oudste laag van het Ninoofse necrologium weinig of geen namen van weldoeners vermeld staan, omdat die apart gerubriceerd werden in de perkamenten bijlage.

Concluderend kunnen we stellen dat het huidige Ninoofse kapittelboek ten opzichte van de toestand in 1652 tenminste één onderdeel is kwijtgespeeld. Op basis van Van Elshout weten we eveneens dat het middeleeuwse kapittelboek toen niet meer in gebruik was.

Nog iets over het belang van het Ninoofse manuscript, dat dringend aan restauratie toe is. Het bevat het oudste martyrologium en het oudste necrologium van de premonstratenzerorde in de Nederlanden. Bovendien is het voor de Nederlanden het meest complete voorbeeld van wat in de middeleeuwen een kapittelboek was en is het Europees gezien zeer belangrijk vergelijkingsmateriaal voor de studie van de twaalfde-eeuwse gebruiken. Daar het abdijarchief de volledige reeks van drie opeenvolgende necrologia bewaart van de twaalfde tot de achttiende eeuw zijn de Ninoofse manuscripten ook van uitzonderlijk belang voor de studie van de evolutie van het kapittelboek in de 'longue durée'.

Rest de vraag waarom er zo weinig kapittelboeken in hun oorspronkelijke samenstelling zijn overgeleverd. In de Nederlanden heeft de abdij van Park een beknopt kapittelboek nagelaten, daterend uit de eerste helft van de zestiende eeuw, waarin een martyrologium en een necrologium voorkomt, geschreven door dezelfde hand, met daarbij een uittreksel uit de Regel.¹⁸ Hetzelfde geldt voor de abdij van Berne, waar het kapittelboek stamt uit 1574.¹⁹ Daar is de eenheid martyrologium-necrologium het meest zichtbaar, omdat beide teksten parallel in twee kolommen op hetzelfde blad zijn neergeschreven. Maar meestal is het necrologium los van het martyrologium overgeleverd. Dit is het geval te Averbode, waar beide teksten uit de dertiende eeuw stammen en vermoedelijk oorspronkelijk een geheel vormden.²⁰ Te Grimbergen is eveneens een martyrologium bewaard uit de dertiende eeuw (1231), dat ingebonden is samen met een necrologium uit de vijftiende eeuw, terwijl in het archief ook een afzonderlijk necrologium berust dat contemporain is met het martyrologium.²¹ Ook hier is de oorspronkelijke eenheid

¹⁶ Het necrologium en het obituarium van de schenkers zijn apart uitgegeven: R. Van Waefelghem (ed.), *L'obituaire de l'abbaye de Prémontré. Analectes de l'ordre de Prémontré* (Brussel 1912); J. Evers (ed.), *L'obituaire de l'abbaye de Prémontré (XIIe s. Ms. 9 de Soissons-2^{ième} partie)*. Supplément Analecta Praemonstratensia (Tongerlo 1925). Overgaauw maakt een onderscheid tussen *necrologium* en *obituarium*. De eerste term lijkt hij te reserveren voor de memorie van de eigen kloosterlingen, de tweede voor de memorie van externen. Dit onderscheid lijkt mij willekeurig. Ik beschouw beide termen als synoniemen. Wel blijkt in Duitse werken een voorkeur te bestaan voor *necrologium*, in Franse voor *obituarium*.

¹⁷ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, nr. 11563-11564. De drie rubrieken zijn: *episcoporum, abbatum et sacerdotum* (waaronder ook de landsheren); *fratrum et sororum*; *ad succurendum et benefactorum*.

¹⁸ Het handschrift is uitvoerig beschreven door Overgaauw, *Les martyrologes*, 241-244. Hij dateert 1515-1543.

¹⁹ Mechelen, Aartsbisschoppelijk Archief, Praemonstratensia, Berne, nr. 1 (zie afb. 11, p. 45).

²⁰ Beide handschriften berusten te Averbode, Abdijarchief, respectievelijk I, reg. 107 en IV, hs. 48.

²¹ Grimbergen, Abdijarchief, Kl. II, 27 en Kl. II, 26.

verbroken. Ik zie twee redenen waarom het middeleeuwse kapittelboek verdwenen is. Het martyrologium van Tongerlo, bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, maakt de eerste reden duidelijk.²² Het bevat in één band verenigd een gedrukt *Martyrologium romanum*, uitgegeven bij Plantijn in 1613, gevolgd door een met de hand geschreven necrologium uit 1615. De Orde van Prémontré schakelde na de Contrareformatie over op de geüniformeerde Romeinse liturgie.²³ De middeleeuwse martyrologia die van klooster tot klooster verschilden, werden loutere archiefstukken of verdwenen gewoon. Wel bleef men het necrologium nodig hebben, dat een lokaal handschriftelijk document bleef, en dat men zonodig losmaakte uit het oude kapittelboek. Of – en dat is de tweede reden – men nam het initiatief om het oude necrologium te herschrijven. Na enkele eeuwen van gebruik was dit document versleten of waren de pagina's volgeschreven. Dat herschrijven van necrologia gebeurde reeds vóór de Contrareformatie. Ook te Ninove werd uitgerekend in 1652 door Franciscus Charité een kopie gemaakt van het oude necrologium. Het nieuwe necrologium werd een apart boek.²⁴ Dit obituarium II of B bleef in gebruik tot 1693.

3. Het Ninoofse kapittelboek: inhoudelijke analyse

We zullen aan drie onderdelen van het Ninoofse kapittelboek een aparte analyse wijden.

3.1. Het martyrologium

De reeds geciteerde Overgaauw beschouwde de martyrologia als een apart corpus. Hij bestudeerde ze per bisdom en per orde. Voor de Orde van Prémontré selecteerde hij vier martyrologia: Prémontré, Averbode, Park en Berne.²⁵ Op basis van dit zeer beperkte materiaal stelde hij vast dat de martyrologia van Averbode en Park gelijklopend waren terwijl dat van Prémontré (het oudste) op meerdere plaatsen afweek, maar toch nog voldoende gelijkenis vertoonde om te kunnen besluiten: “L'ordre prémontré avait un Martyrologe qui lui était propre”.²⁶ Als hypothetisch prototypehandschrift stelt hij een tekst uit Noord-Frankrijk voorop, geschreven kort na 1158.

Alle martyrologia van de twaalfde eeuw zijn kopieën van de tekst van Usuardus, aangevuld met teksten uit andere bronnen. Voor de Orde van Prémontré komen die aanvullingen uit het martyrologium van Hieronymus, uit dat van Adon en uit lokale bronnen. Het martyrologium van Berne is het buitenbeentje van de vier.²⁷ Het is beknopter dan de drie vorige, omdat alle toevoegingen uit het martyrologium van Hiëronymus ontbreken. Overgaauw ziet twee mogelijkheden: ofwel is Berne niet afhankelijk van het prototypehandschrift van de Orde, maar van een ander nog ouder handschrift; ofwel heeft Berne het prototypehandschrift wel gebruikt maar ingekort. Overgaauw kiest voor de tweede hypothese.²⁸

²² Brussel, KB, Hss., nr. 20748.

²³ P. Lefèvre, *La liturgie de Prémontré. Histoire, formulaire, chant et cérémonial*. Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium 1 (Leuven 1957) 21-25.

²⁴ Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 11. Per dag werd één pagina voorzien. In het oude necrologium waren dit drie dagen per pagina. De tekst is voorafgegaan door zeven korte uittreksels uit de Regel. Het oude martyrologium werd toen niet meer gebruikt, omdat men ook te Ninove over een gedrukt exemplaar van het *Martyrologium romanum* beschikte.

²⁵ Overgaauw, *Les martyrologes*, 194-249.

²⁶ Ibidem, 229.

²⁷ De tekst is in 1574 geschreven te 's Hertogenbosch door Arnold van Vessem, het tweede jaar van de ballingschap aldaar. Een beschrijving van het handschrift geeft Overgaauw, *Les martyrologes*, 244-247.

²⁸ Ibidem, 230.

De studie van het Ninoofse martyrologium bracht me echter tot de verrassende conclusie dat de tekst van Berne en Ninove haast identiek zijn. Ik bestudeerde eveneens de martyrologia van Grimbergen²⁹ en van Bonne-Espérance³⁰, zoals Ninove twee abdijen uit het voormalige bisdom Kamerijk. Grimbergen sluit volkomen aan bij de teksten van Averbode en Park. Bonne-Espérance ligt dicht bij de tekst van Prémontré. Maar de gelijkenis tussen de teksten van Ninove en Berne doet de hypothese van één prototype-handschrift voor de Orde wankelen. Berne is geen geïsoleerde afwijking. Ofwel gaan Ninove en Berne op een gezamenlijk ouder voorbeeld terug, ofwel gaat Berne op de tekst van Ninove terug.³¹ In elk geval blijft de vraag naar de oorsprong van de scriptorium- en de handschriftentraditie van de Ninoofse abdij een nog op te lossen vraagstuk.

3.2. Teksten in verband met de toetreding tot de fraternitas

In een pas uitgegeven doctoraat *Trado meipsum ecclesiae* bestudeert Gabriël Markus Wolf uit de abdij van Windberg het inkledingsformulier in de Orde van Prémontré.³² In zijn historisch overzicht speelt de tekst uit het laatste deel van het Ninoofse kapittelboek een belangrijke rol.³³ Mijn aandacht gaat echter niet uit naar het Ninoofse inkledingsformulier, maar naar de tekst die daar direct op volgt, waarvan Wolf zegt: “Art der Feier bisher ungeklärt”.³⁴ Het gaat om het formulier *Suscipiat te dominus Iesus Christus in consortio electorum suorum ... et suscepimus te in nomine eius in manus et orationes et in consortium vere fraternitatis et karitatis*.³⁵ Wolf ziet in de tekst mogelijk een formulier voor de opname van conversen. Placide Lefèvre, die deze tekst reeds onder de aandacht bracht in 1935, ziet daarin het formulier voor de opname van ‘*fratres ad succurendum*’ of voor de toetreding tot de ‘*fraternitas*’.³⁶

Ik deel die laatste opvatting, omdat de problematiek van de toetreding tot de ‘*fraternitas*’ meermaals ter sprake komt in het laatste deel van het kapittelboek. Ik verwijs naar de enkele namen in de marge van dit formulier van personen die in 1370 opgenomen werden in de *fraternitas*. Ik wijs eveneens op een tekst folio 138 v° die een plechtige bevestigingsformule bevat van de opname tot confrater van Egidius van Brugge, proost van het kapittel van Dowai,³⁷ in ruil voor een dienst die hij aan de abdij bewezen had. Hij wordt deelachtig aan alle geestelijke goederen, waarvan ook de leden van de abdijs-gemeenschap bij leven en dood genieten. De abdij verbindt zich ertoe bij zijn overlijden zijn naam in het kalendarium op te nemen en elk jaar zijn sterfdag te herdenken, waarbij de abt gehouden is van de daartoe gereserveerde inkomsten voor het convent in de refter een pitantie (een extra-toemaat bij de maaltijd) te voorzien. Deze tekst heeft de vorm van een geschreven overeenkomst met rechten en plichten voor de drie partijen: Egidius, het convent en de abt. Gelukkig kon ik de naam van Egidius van Brugge

²⁹ Grimbergen, Abdijarchief, Kl. II, 27.

³⁰ Brussel, KB, Hss., nr. 19106.

³¹ Een voorlopige steekproef levert argumenten op voor beide hypothesen. Een vergelijking van de twee volledige kapittelboeken dringt zich op, vooraleer tot definitieve conclusies kan worden gekomen.

³² G.M. Wolf, *Trado meipsum Ecclesiae. Die Feiern der Eingliederung in den Prämonstratenser-Orden als Spiegel prämonstratensischer Spiritualität* (Windberg 2005).

³³ Ibidem, 44-77.

³⁴ Ibidem, 59.

³⁵ Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 8, fol. 147 v° - 148.

³⁶ P. Lefèvre, ‘Un formulaire liturgique pour l’affiliation des tertiaires prémontrés au XIIe siècle’, *Pro Nostris* 7 (1935) 55-56.

³⁷ Het kapittel van Dowai werd gesticht in 1225 in de Sint-Pieterskerk; zie art. ‘Douai’, in: *Dictionnaire d’histoire et de géographie ecclésiastiques* 14 (1960), 709.

terugvinden als getuige in een oorkonde van 1255, zodat we de tekst enigszins kunnen dateren.³⁸ Deze tekst is qua formulier sterk verwant met een oorkonde uit 1281 waarin enerzijds Arnold van Leuven oorkondt een schenking te doen aan de pitantie en waarin anderzijds de abt en het convent verklaren hem de *confraternitas* te verlenen.³⁹ Tenslotte verwijs ik naar de oorkonde van abt Radulfus uit 1219, folio 139 v^o.⁴⁰ We zijn dertig à veertig jaar na het opstellen van het kapittelboek. Er is ontevredenheid in de communauteit over de pitantie bij de herdenking van sterfdagen. Daarom wil de abt een aantal herdenkingen samenvoegen, zodat de dienst plechtiger kan verlopen in het koor en de pitantie overvloediger kan zijn in de refter. Hij legt ook nieuwe inkomsten vast die voor de pitantie moeten dienen en somt de goederen op die door een aantal personen voor de pitantie geschonken zijn om de verjaardag van hun overlijden te herdenken. Uit genoemde documenten blijkt duidelijk dat naast het noteren van de naam in het necrologium bij het overlijden er bij leven bij de opname zelf in de *fraternitas* teksten werden opgesteld en uitgewisseld. Werden die teksten bijgehouden in het kapittelboek? Nogmaals brengt het kapittelboek van Prémontré enig licht. Daar zijn in het laatste deel schenkingen genoteerd in verband met de pitantie.⁴¹ Hebben we hiermee het enigma van het verkrijgen van de *fraternitas* ‘*per librum*’, dat Arnoud-Jan Bijsterveld en Paul Trio in hun studie uit 2003 *Van Gebedsverbroedering naar Broederschap* uitvoerig bestudeerd hebben, opgelost?⁴²

3.3. Het necrologium

Eigenlijk ging mijn vroegere belangstelling exclusief uit naar het necrologium en niet naar de rest van het kapittelboek. In het necrologium valt immers zo de adem van de geschiedenis op te snuiven. Het Ninoofse necrologium kent geen andere volgorde van de namen dan degene die bepaald is door het toeval van de sterfdatum. Het is al langer mijn ambitie om dit document uit te geven. Ik ben momenteel met de transcriptie halfweg geraakt, tot en met de maand juni. Toch is dat ruim voldoende om reeds een zeker gezicht op het geheel te hebben.

Over het gebruikte kalendersysteem ga ik hier niet uitweiden. Alleen vermeld ik dat Pasen op een vaste datum, namelijk op 27 maart valt. De Ninoofse kalender is tevens een liturgische kalender met aanduiding van de feesten en de graad ervan (9 lezingen; duplex).⁴³ Nu nog enkele statistiekjes. Ik telde ongeveer 1387 namen of verwijzingen naar personen, wat voor het gehele necrologium zou neerkomen op ca. 2800 namen. Per dag worden er gemiddeld een achttal genoteerd of een 250 per maand. Opvallend gegeven: in de maand juni zijn er opmerkelijk minder sterfgevallen. Of dit ook voor de andere zomermaanden geldt, kon ik nog niet uitmaken. Er zijn voor de eerste zes maand

³⁸ J.-J. De Smet (ed.), *Recueil des chroniques de Flandre* II (Brussel 1841) 914. Hij treedt op als getuige, samen met magister Thomas van Mechelen, kanunnik van Kamerijk, bij de regeling van een conflict voor de officialiteit van Kamerijk tussen de abdij en Ida, *magistra* van het Sint-Janshospitaal van Brussel. Vermoedelijk was het omwille van deze tussenkomst dat Egidius van Brugge de *fraternitas* van de abdij verkreeg.

³⁹ Ibidem, 945-946.

⁴⁰ De tekst is wegens vochtaantasting moeilijk leesbaar. Dezelfde oorkonde is eveneens uitgegeven door De Smet (Ibidem, 839) op basis van een kopie (Mechelen, Aartsbisschoppelijk Archief, Praemonstratensia, Ninove, 2, fol. 146-146 v^o). De transcriptie van De Smet bevat talrijke fouten.

⁴¹ Overgaauw, *Les Martyrologes*, 237.

⁴² A.-J. Bijsterveld en P. Trio, ‘Van gebedsverbroedering naar broederschap. De evolutie van het fraternitas-begrip in de Zuidelijke Nederlanden in de volle Middeleeuwen I’, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 6 (2003) 7-48, inzonderheid 32-37.

⁴³ Ook reeds opgemerkt door P. Lefèvre, *L’ordinaire de Prémontré*, XXVI.

17 Ninoofse abten vermeld, 9 abten van Park en 7 van Vermand, verder nog 181 abten of proosten uit de Orde en 15 koningen en bisschoppen. Ik telde 249 kanunniken (meestal priesters) uit Ninove, 54 uit Vermand en 41 uit Park. Voor de conversen zijn de cijfers 136 uit Ninove, 34 uit Vermand, 17 uit Park en voor de *conversae* of *sorores* (inclusief vier begijnen) 104 uit Ninove, 9 uit Park en geen enkele uit Vermand. Ik telde 18 *fratres ad succurendum*, 17 *familiares* en 18 namen van dienstpersoneel. Voor de externen noteerde ik 467 namen, waaronder 53 *domini* of *dominae*, 350 andere leken en 64 clerici. Van 183 namen blijft de aard onduidelijk. Een kernvraag blijft of het necrologium volledig is, m.a.w. zijn er periodes waarin men niet noteerde om allerlei redenen (oorlogen, negligentie).

Met Park, de moederabdij, was het duidelijk de gewoonte om namen van overleden kloosterlingen uit te wisselen. Dit gebeurde occasioneel, niet systematisch. Met Vermand, een Franse premonstratenzer abdij nabij Saint-Quentin, werd in 1220 een overeenkomst gesloten om de namen van alle overleden kloosterlingen onderling uit te wisselen.⁴⁴ Die wisselwerking verliep vlot. Vermand bezat de parochie Denderwindeke bij Ninove, en had daar een proosdij. Via dat kanaal was er regelmatig contact met de Ninoofse abdij tot 1484. Toen moest Vermand Denderwindeke verlaten en eindigde de facto de overeenkomst. Naast algemene herdenkingen van alle leden van de Orde⁴⁵ en gebedsovereenkomsten van de Orde met verscheidene andere kloosterorden⁴⁶ worden ook overeenkomsten vermeld met afzonderlijke abdijen, waaronder het nabije Affligem en het verre Enden (Kornelimünster) bij Aken.⁴⁷

Er is een evolutie in de manier van het vermelden van de namen. In de oudste laag citeert men kort en sober, vaak alleen de voornaam; later komt daar iets meer bij zoals de aanduiding *sacerdos et canonicus huius ecclesie, conversus in Parco, soror nostra*. Vanaf het midden van de dertiende eeuw zijn de toevoeging van de functie en bij leken ook de toenaam gebruikelijk. Opvallend veel commemoraties gebeurden in familieverband: man, vrouw, kinderen; meestal is een kanunnik van de abdij familielid. Blijkbaar was aanvankelijk het vernoemen van de naam zelf en de aanbeveling bij God de eerste intentie. Vanaf de veertiende eeuw wordt de historisch informatie bij die naam belangrijker. In de hoofdtekst blijft de mededeling beknopt, maar in de marge worden historische notities gemaakt met datum van overlijden, aard van de schenking, bij een abt de duur van het bestuur. Blijkbaar waren er drie graden in de commemoratie: een vermelding zonder meer, een vermelding met de toevoeging *cui (quibus) debemus officium*, een vermelding met de toevoeging *cui debemus plenum officium*.⁴⁸

⁴⁴ De tekst van de overeenkomst publiceerde De Smet, *Recueil*, 841. Over Vermand en Denderwindeke schreven D. Van de Perre en R. Van Hauwe, 'De geschiedenis van Denderwindeke. Deel III: Parochie en kerkelijk grondbezit tijdens de Middeleeuwen, inzonderheid de aanwezigheid van de abdijen van Vermand, Vicoigne en Ninove (1138-1490)', *Het Land van Aalst* 46 (1994) 73-130.

⁴⁵ P. Lefèvre, 'Quatre services annuels pour tous les défunts dans l'ordre de Prémontré', *Analecta Praemonstratensia* 53 (1977) 124-129.

⁴⁶ Vermeld worden (tijdens de eerste zes maanden) de gebedsovereenkomsten met Cluny, Cîteaux, Saint-Victor, Fontevraud en de dominicanen.

⁴⁷ Affligem, benedictijnenabdij nabij Aalst. De benedictijnenabdij van Enden was een Europees centrum voor de Corneliusverering. Het vermoeden bestaat dat Ninove zijn Corneliusrelik via deze abdij verwierf.

⁴⁸ Voor een algemeen overzicht van de verschillende commemoratieverplichtingen binnen de Orde, zie Lefèvre, *L'ordinaire de Prémontré*, 120-123. Zie eveneens mijn synthese in D. Van de Perre, *De culturele horizon van het middeleeuwse kerkgebouw (12^{de}-16^{de} eeuw), in het bijzonder bij de premonstratenzers. Vergelijkende cultuurhistorische studie van zijn intellectuele en functionele context* (KULeuven, doctoraatsverhandeling Geschiedenis 1998) 266-286. Wie meer wilde dan een commemoratie en

Wat me vooral getroffen heeft is het grote aantal abten uit gans Europa die vermeld worden, van Spanje tot Scandinavië en van Engeland tot Moravië en dit vanaf de oudste laag. Ninove was zich bewust lid te zijn van een orde, die zich vanaf het begin presenteerde als een Europees netwerk van kloosters. Vermoedelijk werden die namen doorgegeven via het Generaal Kapittel, alhoewel de vergelijking met andere necrologia mij geleerd heeft dat elke abdij een eigen selectie maakte.

Die mentaliteit verandert grondig in de moderne tijd. In 1693 trekt abt Ferdinand De Moor grote kruisen doorheen het oude necrologium en hij herschrijft dit helemaal.⁴⁹ Zo ontstaat het obituarium III of C, dat loopt tot de Franse Revolutie.⁵⁰ Zich beroepend op een analoge praktijk van abt Libert De Pape (1648-1682) te Park, besluit hij alle namen die niet direct met de abdijschiedenis verbonden zijn, te schrappen. Zo verdwijnen alle verwijzingen naar Vermand, maar ook die naar de kloosterlingen van Park, en naar de onbekende abten uit de Europese kloosters. Ook de vele voornamen zonder enige verdere aanduiding worden weggelaten. De Moor herverdeelt de resterende namen over de dagen, zodat het principe dat iemand op zijn sterfdag gememo-reerd wordt, vervalt. Bij de overgebleven namen, voegt hij biografische gegevens toe. Hij voegt zelfs namen van schenkers toe die niet in het oude necrologium voorkomen, maar die volgens hem een plaats in de abdijschiedenis verdienen. De abdij wordt een gesloten lokale instelling, die zich terugplooit op haar eigen verleden. Het necrologium wordt ook meer een geschiedenisboek dan een liturgisch boek.

Zijn necrologium heeft bovendien menig historicus misleidt. De auteurs van het *Monasticon Belge* gebruikten zijn tekst als de hoofdbron om de sterfdag van de Ninoofse abten vast te stellen.⁵¹ Vandaar dat een goede tekstkritische uitgave van het eerste necrologium van groot belang is om een en ander recht te zetten. Aan het voltooiën van die taak hopen we ons vanaf dit najaar met nieuwe energie te wijden.⁵²

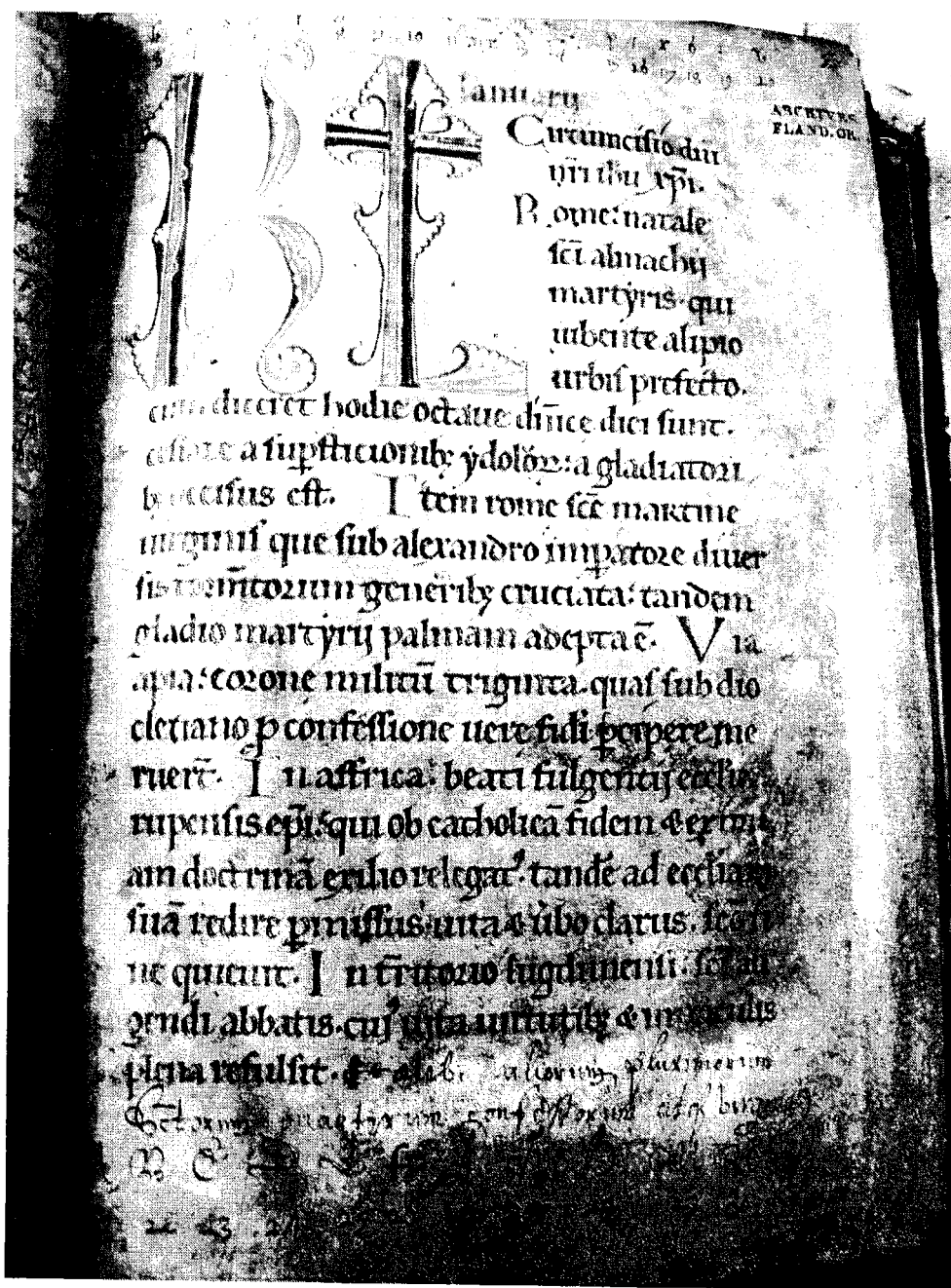
bijvoorbeeld een wekelijkse mis wenste, moest hiervoor een kapelanij stichten. Die stichtingen worden meestal in oorkonden vastgelegd. In het necrologium is er één geval van een maandelijks commemo-ratie, namelijk voor abt Johannes Millys.

⁴⁹ Abt De Moor (1685-1698) motiveert op 22 november 1693 zijn vrij brutale ingreep om blad na blad van obituarium II onbruikbaar te maken (Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 11, fol. 366).

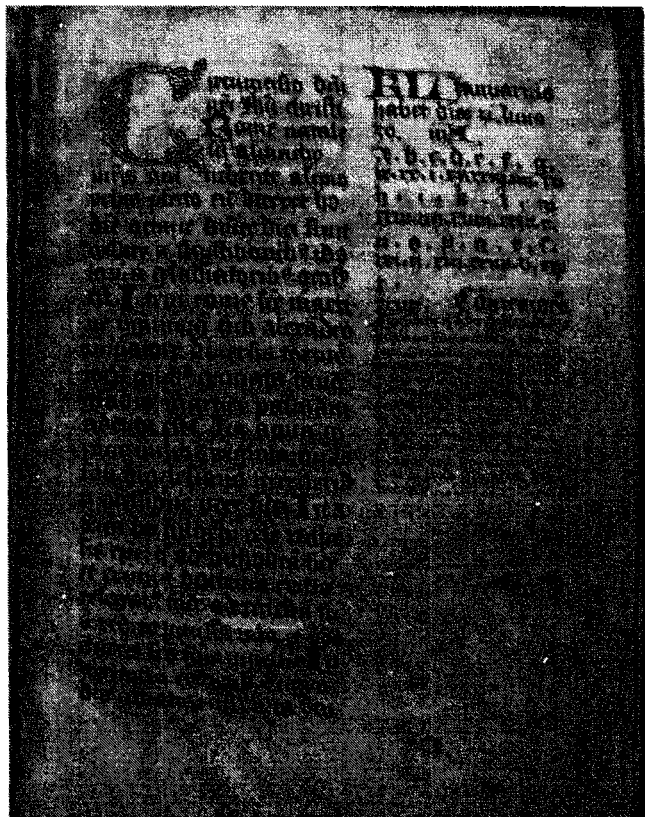
⁵⁰ Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 134. Dit obituarium III is de netversie van de kladversie die De Moor onderaan de bladen van obituarium II aangebracht heeft (zie afb. 12, p. 46).

⁵¹ B. Mersch en J. Wauthoz-Glade, 'Abbaye de Ninove', in: *Monasticon belge 7: Province de Flandre Orientale/3* (Luik 1980) 569-525.

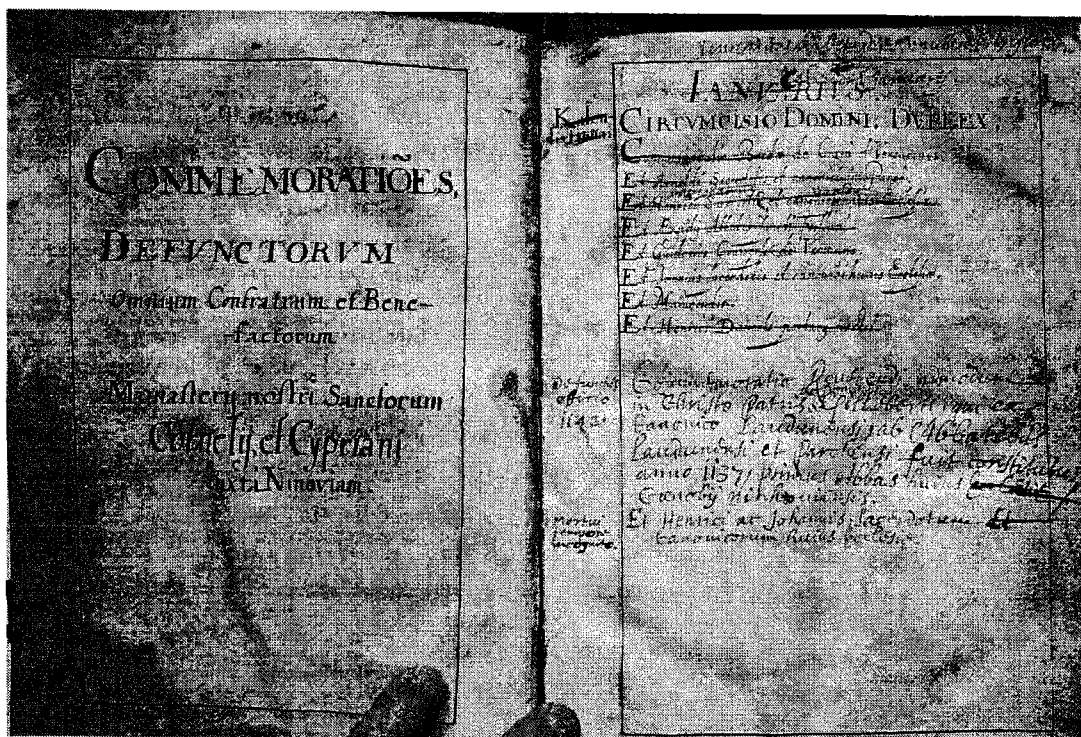
⁵² Met dank aan Herman Janssens, Georges Vande Winkel en Arnoud-Jan Bijsterveld voor het bezorgen van documentatie of bibliografische suggesties.



Afb. 10. Eerste blad van het Ninoofse martyrologium (perkament; circa 1185).
Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 8, fol. 5 (foto D. Van de Perre).



Afb. 11. Eerste blad van het martyrologium-necrologium van Berne (perkament, 1574).
Mechelen, Aartsbisschoppelijk Archief, Praemonstratensia, Abdij Berne, nr. 1, fol. 5 (foto D. Van de Perre).



Afb. 12. Eerste blad van het Ninoofse obituarium II (perkament, 1652; kopie van obituarium I, aangevuld tot 1693; doorschraping van de tekst in 1693 door abt De Moor met onderaan het blad zijn kladversie van het nieuwe obituarium III).

Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 11 (foto D. Van de Perre).

“Pro animabus nostris et
antecessorum nostrorum in elemosinam”.
Memorieviering in de middeleeuwse norbertijnenabdij
te Drongen (tot ca. 1580)

Paul Trio

Inleiding¹

Binnen het middeleeuwse premonstratenzer landschap, ook als men alleen de Nederlanden in ogenschouw neemt, vormde Drongen een kleine entiteit. Doordat Vlaanderen bovendien dun bezaaid was met norbertijnengemeenschappen, lag Drongen enigszins geïsoleerd, waardoor er vergelijkenderwijze minder uitwisseling was en contacten bestonden met andere abdijen van de orde. Het Brabantse norbertijnenlandschap, dat enkele grote abdijen telde, zoals Tongerlo, Park en Averbode, levert dan ook een totaal ander beeld op dan het wat verweesde Drongen. Daarom wekt het weinig verwondering dat Drongen in de diverse overgeleverde memoriebronnen (bv. necrologia) van deze Brabantse abdijen nagenoeg volledig ontbreekt.

Klein slaat zowel op het aantal leden als op de omvang van de bezittingen. Inkomsten daaruit bepaalden binnen een agrarische context, die het middeleeuwse platteland toch bleef, de capaciteit van de abdij. Ondanks een ‘grafelijke’ voorgeschiedenis kon Drongen, toen het in 1136/1138 tot een norbertijnenabdij werd uitgebouwd, alleen rekenen op adellijke steun, namelijk die van Iwein van Aalst en zijn onmiddellijke nazaten. Nadien zijn geen grote geldschieters meer te bespeuren. Niettegenstaande enkele middelgrote landbouwdomeinen in de relatief nabije omgeving, bleven de inkomsten daaruit en uit andere bronnen te beperkt om een groot aantal kanunniken te onderhouden. Een twintig- à dertigtal moet dat gedurende de late middeleeuwen geweest zijn, niet meer. Ook binnen het klooster- en abdijslandschap van het Gentse stond Drongen enigszins onderaan aan de ladder. Dat maakt dat de uitstraling en het prestige van de abdij in de regio de hele middeleeuwen door eerder beperkt bleven. Men zal er dan ook niet van opkijken dat de abdij op de memoriemarkt ten aanzien van lieden uit de omgeving van de abdij geen al te hoge top schoor.

Automatisch hebben kleinere en niet zo belangrijke abdijsgemeenschappen minder archief gegenereerd. Voor wat betreft de overlevering van bronnen die ons kunnen inlichten over de memorieviering binnen de abdij is de situatie voor Drongen dan nog bijzonder ongunstig te noemen.

De herinnering aan de stichter

Stichtingen van en schenkingen aan kloosters en abdijen hadden, zelfs zonder de expliciete vermelding, steeds de redding van het zielenheil in het vooruitzicht. Bij de vele dotaties van Iwein en zijn vrouw Lauretta, nota bene de dochter van de Vlaamse graaf Diederik van de Elzas, werd de hoofdbedoeling, namelijk een verkorting van de zondelast van hen en hun verwanten om uiteindelijk de duur van het verblijf in het vagevuur te beperken, steevast genoteerd. In feite dienden alle door de abdij gegenereerde liturgische diensten, gebeden en andere goede werken, tot in de eeuwigheid, voor de redding van het zielenheil van Iwein en al zijn verwanten en dierbaren.

¹ Voor bronnen- en literatuurverwijzing, zie het boek *De oude abdij van Drongen. Elf eeuwen geschiedenis*, red. J. Decavele e.a., Drongen, 2006. We hopen later elders het ‘Drongense memorie-dossier’ in een bredere context te kunnen uitspitten.

In de daaropvolgende decennia zijn de voornaamste schenkers nazaten van Iwein, waardoor de abdij zoals zovele andere gelijkaardige instellingen in die periode min of meer uitgroeide tot een familiestichting, waar verscheidene leden van die familie, en in ruimere zin de clan Iwein, begraven werden. De herinnering aan de stichter en eerste weldoener Iwein werd niet alleen door een grafzerk of -tombe in het koor, maar ook nog op vele andere wijzen in ere gehouden. Zo vindt zijn gulle daad samen met die van enkele familieleden vanzelfsprekend aandacht in de abdijskroniek. Al is de uiteindelijke redactie die we nu kennen vooral zeventiende-eeuws, de inhoud van de kroniek met betrekking tot de middeleeuwse periode lijkt terug te gaan op oudere redacties en eventueel mondelinge overlevering. Hoe dan ook geloven we dat die latere teksten toch voor een stuk de weerspiegeling zijn van het beeld dat gedurende de late middeleeuwen leefde in de abdij omtrent de stichter en zijn navolgers. Ook andere memorieopschriften, slechts via grafschriftenverzamelingen gekend waardoor hun ouderdom en originaliteit nog moeilijk te bepalen zijn, getuigen van de alomtegenwoordige memoriecultus rond de stichter.

Dat zijn naam ook prijkte in het memorieboek, onder de vorm van een necrologium, lijkt de evidentie zelf. De nu nog bewaarde memorielijst van de abdij stamt uit de achttiende eeuw (1775) en is niet meer dan een opsomming van een aantal namen (enkele tientallen) die ons inziens grotendeels ontleend zijn aan de abdijskroniek. Wel is het duidelijk dat de abdijskroniek zelf voor de weergave van de enkele tientallen overlijdens van kanunniken, conversen en weldoeners over de tekst van een of ander abdijsnecrologium heeft kunnen beschikken. Het verlies van dit oorspronkelijke necrologium is een belangrijke rem voor een gedegen studie van memorievieringen binnen de abdij van Drongen. Via de abdijskroniek worden we slechts met mondjesmaat daarover geïnformeerd.

De eigen gemeenschap

Dat van de abdijsgemeenschap precies de abten het best gekend zijn, heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat precies hun memorieviering het sterkst werd gekoesterd binnen de muren van de abdij. Het is niet altijd duidelijk of voor hun begrafenis, hun grafzerk of -tombe en andere herinneringsplaten of symbolen, en hun liturgische memorievieringen (waaronder het jaargetijde) gemeenschapsgeld werd gebruikt, dan wel de betaling ervan uit eigen (familiale) middelen kwam. In ieder geval is de neerslag (zowel materieel als immaterieel) van die memoriecultus redelijk overgeleverd. Zowel de abdijskroniek (indirect het necrologium), als de oorkonden, het jaargetijdenoverzicht en bepaalde verzamelingen van grafafschriften lichten ons daarover in. Vanaf wanneer het gebruik in voege trad om ook in Drongen de abten in de abdijskerk te begraven en de locatie ervan met grafplaten, graftombes, epitafen en memorietafels aan te duiden, is moeilijk te zeggen. Het probleem is immers dat de huidige informatie die ons over de middeleeuwse periode bericht vooral is opgetekend na 1566-1585. Op dat moment was reeds veel oorspronkelijk materiaal verwoest en verdwenen ten gevolge van de godsdienstperikelen, terwijl sommige monumentale stukken zich niet meer op hun oorspronkelijke plaats bevonden.

Met een beetje goede wil, kunnen we wel voor de periode vanaf eind veertiende eeuw de begraafplaats van deze prelaten volgen. Dat daarbij steevast het hoogkoor, de belangrijkste plaats vanwege de aanwezigheid van het hoogaltaar en de relieken, in aanmer-

king kwam, hoeft ons niet te verwonderen. Het hoogkoor was bovendien de ruimte die speciaal aan het kapittel was voorbehouden, terwijl de benedenkerk dienst deed als parochiekerk. De evolutie van een vrij eenvoudige grafplaat met sober opschrift naar een luxueus uitgevoerde graftombe, vooral vanaf de zestiende eeuw, is daarbij goed te volgen, maar komt overeen met wat elders, ook buiten de premonstratenzer kloosters werd vastgesteld. Het wijst op de status en het prestige van de abt, die zich mettertijd ook meer was gaan manifesteren als een werelds figuur. Precies in de zestiende eeuw kwam het gebruik op om in de epitaafteksten ook de verwezenlijkingen en verdiensten van de abt op te tekenen. Als voorbeeld verwijzen we naar de stenen tombe van abt Block († 1544). Het monument was vervaardigd uit donkerblauwe of zwarte steen met een inscriptie waarin de daadkracht van de abt werd geprezen. De tombe stond opgesteld in het rechterdeel van het koor. Rondom het verheven graf was nog een andere loftekst aangebracht, waarin, naast zijn sterfdatum, werd meegedeeld dat Block de eerste gemijterde abt van Drongen was. Uiteraard werd ook zijn wapenschild aangebracht. Bepaalde onderdelen van het abdijcomplex werden gemarkeerd door het wapenschild van een abt om te getuigen dat de bouw of restauratie onder zijn mandaat en eventueel door zijn aansporen hadden plaatsgevonden.

De levenswijze van de abt, die meer en meer buiten de abdij vertoefde, staat doorgaans in schril contrast met die van zijn kanunniken, van wie nauwelijks wat gekend is over hun laatste rustplaats. Daarom is het minder verwonderlijk dat we slechts van één kanunnik, die geen abtsmandaat wist te bemachtigen, de beschrijving van diens grafplaat kennen. Het was een grote blauwe steen, wellicht Doornikse hardsteen, die aan de hoeken met een evangelist was getooid. In het midden stonden twee doodshoofden en een kelk afgebeeld. Van een beperkt aantal kanunniken weten we ook nog iets over hun jaargetijdenstichting. Naast enkele oorkonden en vermeldingen in de abdijkroniek wordt daarover nog bericht in een summiere jaargetijdenlijst, opgesteld in 1495/1496 n.s. Ze geeft zeker niet alle jaargetijden binnen de abdij weer omdat de hier in opgesomde stichtingen altijd betrekking hebben op uitdelingen die ten voordele van de abdiinfirmerie vielen. Het beperkte oorkondelijk materiaal, zeker voor de periode na 1400 toen jaargetijdenstichtingen doorgaans een frequenter verschijnsel werden, maakt dat we zeer schaars over dit fenomeen zijn ingelicht en weinig algemene conclusies kunnen trekken. Zo kunnen we niet aan de hand van die enkele voorbeelden wijzen op gebruiken die eigen zijn aan de premonstratenzers in het algemeen of aan Drongen in het bijzonder.

Buitenstaanders

Voor de stichting van een eeuwigdurend jaargetijde trokken sommige gegoede edellieden en vooraanstaande burgers uit het Gentse naar de abdij van Drongen, die op dat vlak een zelfde rol, zij het op beperkt niveau, speelde als andere kerkelijke instellingen uit de buurt. Het precieze aandeel dat Drongen daarin vertegenwoordigde is, door het eerder aangestipte gebrek aan bronnen, onmogelijk precies te definiëren. Los van enkele, eerder anekdotische, vermeldingen in de abdijkroniek en een paar overgeleverde stichtingsakten, zouden we ons voor een ruwe benadering kunnen beroepen op de hiervoor beschreven jaargetijdenlijst. Hierin staan summier zesentwintig jaargetijden opgesomd. Sommige daarvan zijn dan nog van kanunniken van de abdij, al dan niet zelf ingesteld. Bij een aantal stichtingen van buitenstaanders werd de wens geuit om in de abdijgrond te worden begraven, zodat tijdens de jaargetijdendienst ook het graf kon

worden bezocht. Wie het zich kon permitteren, koos voor zijn laatste rustplaats een stuk grond in de abdijkerk zelf, waarbij een kunstig uitgewerkte grafzerk of graftombe en andere memorietaferelen de aandacht van de bewoners en andere kerkgangers moesten trekken. Daarmee volgde men het voorbeeld van de stichter van de abdij, Iwein van Aalst, en van sommige Drongense kanunniken, met de abten voorop. Toch mag men veronderstellen dat de meeste buitenstaanders, zoals ook elders, eerder een laatste rustplaats in de pandgang kregen. In een aantal gevallen waren de stichters verwanten van kanunniken van de abdij. Zo kennen we het voorbeeld van Jan Walaert, vader van abt Walaert (1341-1347), die afkomstig was uit de streek rond Nevele en die op 21 juni 1347 grond te Nevele aan de abdij schonk voor de fundatie van zijn jaargetijde. De moeder van abt Bollin, een zekere Sara, die stierf in 1476, had haar graf in de abdijkerk. Dat een deel van de mensen die voor hun memorieviering en laatste rustplaats aan de abdij van Drongen dachten tot de Gentse elite behoorde (bv. de familie van Gavere), strookt met de vaststelling dat ook in die kringen nogal wat kanunniken gerekruteerd werden. Op die manier vormde de memorieviering een sluitstuk van het beperkt sociaal netwerk dat rond de abdij van Drongen gesponnen werd.

De abdij van Drongen in de vroegmoderne tijd:
een algemene typering

Eddy Put

Misschien is het wat overmoedig om deze voordracht te betitelen als een ‘algemene typering’; wat ik zou willen doen, is de zeventiende- en achttiende-eeuwse geschiedenis van de abdij even overlopen, om dan enkele in het oog springende verschillen met de Brabantse abdijen aan te stippen. Ik ga het daarbij zowel hebben over de interne geschiedenis als over de buitenheren in de parochies.¹

Dat de zeventiende eeuw voor de norbertijnen een periode van ongekende bloei betekende, moet ik in dit gezelschap niet herhalen. De statuten van 1630, die een algemeen herstel van de kloosterdiscipline beoogden; de vele nieuwe roepingen; het is in de zeventiende eeuw dat de Zuid-Nederlandse abdijen hun beroemdste abten gekend hebben. Kan Drongen in dit algemene beeld ingepast worden? Dat is de vraag die ik u vandaag zou willen voorleggen. Daarbij zal ik het achtereenvolgens hebben over: de algemene, externe geschiedenis van de abdij, de interne discipline en de buitenheren.

1. Algemene geschiedenis

De Opstand heeft niet alleen voor de Nederlanden als geheel, maar ook voor de norbertijnenabdijen een zeer scherpe cesuur betekend. Sinds het werk van pater Valvekens weten we in detail hoe de norbertijnenabdijen heen en weer geslingerd werden tussen trouw aan de vorst en sympathie voor de zaak van de Opstand.

De verdeeldheid van de abdijsamenleving zou na het overlijden van de controversiële abt Baes in 1584 nog lange tijd blijven nasmeulen. De keuze van zijn opvolger had plaats op 16 juni 1584 in Doornik, waar de abt van de Sint-Pietersabdij, belast met de commissie, op dat ogenblik verbleef. Er daagden maar zes kanunniken op. Zeven anderen waren afwezig. Er werd verdeeld gestemd. Op 12 juli werd de 34-jarige Frans Schauteete tot abt benoemd, ook al had hij slechts één stem behaald.

Acht dagen na de capitulatie van Gent kwam de nieuwe abt van Drongen poolshoogte nemen in de nu opnieuw katholiek geworden stad. Enkele weken later trok de bescheiden gemeenschap uit Doornik over Oudenaarde terug naar Gent. Aanvankelijk logeerden ze nog in het karmelietenklooster. Daarna namen de Drongenaars opnieuw hun intrek in het refugehuis. Terugkeren naar de abdij was – gelet op de verwoestingen en de voortdurende onveiligheid van het platteland – uitgesloten.

In 1593 kwam het tot een nieuw ernstig conflict in de kleine gemeenschap. Prior Frans de Moor en enkele anderen beschuldigden de abt van seksuele misstappen. Wat hem precies ten laste werd gelegd, is niet duidelijk. Het kwam in elk geval tot een officieel onderzoek onder leiding van de abten van Bonne-Espérance en Ninove. Die kwamen tot de conclusie dat de aantijgingen niet bewezen konden worden en dat de aanklagers omwille van hun ongehoorzaamheid gestraft moesten worden. De Moor werd afgezet en voor twee jaar

¹ Deze bijdrage steunt in grote mate op mijn artikel ‘Kloosterleven en parochiezorg in het teken van de katholieke hervorming, 1584-1797’, in: J. Decavele, J. De Maeyer, P. Quaghebeur en P. Trio, *De oude abdij van Drongen: elf eeuwen geschiedenis*, Drongen, 2006, p. 151-170. Voor verwijzingen naar bronnen en voor meer informatie verwijs ik naar deze publicatie.

verbannen naar de abdij van Château-Mortagne. De anderen kwamen er met lichtere straffen van af. Met de steun van abt-generaal Despruets keerde De Moor echter al na iets meer dan een maand naar Gent terug, wat de rust in de gemeenschap uiteraard niet ten goede kwam. De abt was de beschadiging van zijn reputatie nog niet vergeten, terwijl De Moor zich sterk voelde, verzekerd als hij was van de steun van Despruets. Uiteindelijk werd de rebelse prior weggepromoveerd tot proost van het norbertinessenklooster van Tussenbeek, waar hij zou blijven tot aan het overlijden van abt Schauteete in februari 1602.

De verkiezing van een opvolger datzelfde jaar, onder leiding van de bisschop van Gent, de abt van Nivove en de president van de Raad van Vlaanderen, gaf opnieuw een verdeelde slagorde te zien. Zestien religieuzen brachten hun stem uit. Abt de Giers van Dommartin haalde zes eerste stemmen; Frans de Moor vier, prior Sturteuaghén twee en vier anderen één. De Geheime Raad had heel wat tijd nodig om de knoop door te hakken. Volgens bepaalde geruchten was de verkiezingsuitslag gemanipuleerd door de oudere generatie die geen jongere als abt wenste. De Moor werd, omwille van zijn weerspannigheid tegen de vorige abt, zonder meer uitgesloten. Uiteindelijk werd de Drongense pastoor Lieven Van der Meulen benoemd. Ook hij had – net zoals zijn voorganger – tijdens de verkiezing maar één stem behaald.

De gemeenschap settelde zich in Gent. Op 18 mei 1608 werden de eerste officies gezongen in de kapel die bij het refugehuis gebouwd was. Het altaar werd datzelfde jaar door de Gentse bisschop Petrus Damant plechtig ingewijd. Abt Van der Meulen leed op het einde van zijn dagen aan een geestesziekte, waardoor hij in 1624 verplicht werd een coadjutor met recht van opvolging naast zich te aanvaarden. De animositeit binnen de gemeenschap was op dat ogenblik blijkbaar nog niet volledig verdwenen. Bij de enquête in verband met de aanstelling van een coadjutor getuigde Franciscus De Landtheere dat een confrater “hem hadde gheseyt ghisteren dat hij waer over vier daghen te vooren gheimportuneert gheweest van diversche religieusen dat hij niet en zoude gheven zijnen voys aen dien, maer wel aen eenen anderen, zonder yemant te noemen, daertoe voeghende indien dat ick noch ghemolesteert worden, ick sal roepen int openbaer datter conspiratie is”. Misschien was het niet meer dan een zure oprisping: bij elke machtswissel stonden de zenuwen behoorlijk gespannen. Verder verliep de verkiezing zonder noemenswaardige incidenten. Jacques Goethals, pastoor van Drongen, haalde het uiteindelijk met zeven eerste stemmen. Toen abt Lieven Van der Meulen zichzelf in 1625 in een vlaag van zinsverbijstering verdrong, volgde Goethals hem op.

Tijdens zijn bewind kwam de restauratie van de abdijgebouwen hier in Drongen blijkbaar in een stroomversnelling terecht. In april 1629 legde de bisschop van Gent de eerste steen van de kerk. Op 28 april 1636 werd er begonnen met de bouw van het nieuwe abdijgebouw. De gemeenschap was ondertussen gevoelig aangegroeid. Een verslag over de toestand van de abdij in 1624 meldt dat er op dat ogenblik, met inbegrip van de abt, 27 kanunniken in de gemeenschap verblijven; verder zijn er zes buitenheren, één student aan de universiteit van Dowai en één novice. Het lekenpersoneel bestaat uit acht knechten: een kok en onderkok, een bakker, een brouwer, een kleermaker, een koetsier, een kamerling en een page.

Onder het abbatiaat van Goethals was er een nieuwe generatie aangetreden. Die verjonging blijkt duidelijk uit de enquête naar aanleiding van de abtsverkiezing in 1647. De gemiddelde leeftijd van de kanunniken bedraagt dan amper 36 jaar. Blijkbaar is het extreem verbrokkelde stemgedrag binnen de gemeenschap ook verleden tijd: drie kandidaten

bekomen respectievelijk 24 eerste, 22 tweede en 17 derde stemmen. Augustinus Merlijn wordt in januari 1648 als abt geïnstalleerd. Zowel Merlijn als zijn opvolgers Norbertus Vande Kerckhove (1662-1672) en Augustinus Mackoen (1672-1693) zetten de bouw van kerk en klooster in Drongen in moeilijke financiële omstandigheden verder.

De terugkeer naar Drongen vond plaats onder de ambtsperiode van Claudius Stuperaert (1693-1731), die daarom ook wel eens als de tweede stichter wordt bestempeld. De altaren in de refuge in Gent werden al in januari 1698 afgebroken en naar Drongen vervoerd. De 31 kanunniken trokken op zondag 7 september van datzelfde jaar in een optocht langs triomfbogen en onder vreugdesalvo's naar Drongen. De relieken van Sint Gerolf werden door vier leden van de gelijknamige broederschap op de schouders geladen. Het beeld van Onze-Lieve-Vrouw van Hulsterlo, in 1584 gedeeltelijk verbrand en in de Gentse refuge in veiligheid gebracht, werd eveneens in processie naar Drongen overgebracht. In oktober 1698 traden de eerste twee novicen in de nieuwe abdij in.

Tussen 1631 en 1793 hadden er in Gent en in Drongen 180 inkledingen plaats, wat neerkomt op iets meer dan één per jaar. Van die 180 hebben er vijftien tijdens het noviciaat opgegeven; één van hen werd omwille van een zwakke gezondheid niet tot de professie toegelaten. Voor de zusterabdij van Ninove werd berekend dat er elk jaar gemiddeld 1,3 intredes plaatsvonden. Voor een genuanceerd beeld van de geografische afkomst is verder detailonderzoek nodig. Gedurende zes eeuwen zijn er naar verluidt slechts twee inwoners van Drongen ingetreden: een zekere Vrient, die later de kap over de haag gooide en Augustinus Keerse (1674-1734). Over het algemeen hebben we de indruk dat het merendeel van de kanunniken Gentenaars zijn.

Abt Pieter De Caesemaecker (1731-1740) zette de afwerking van de gebouwen verder en saneerde de financiële toestand van de abdij. De laatste drie abten van Drongen, Antonius De Stoop (1740-1767), Reinier Heye (1768-1791) en Adrianus De Coninck (1793-1797) werden geconfronteerd met de drastische kerkpolitieke maatregelen van het Oostenrijks regime, de bewogen revolutiejaren (1789-1795) en tenslotte de afschaffing van de abdij in 1796/1797; te signaleren valt nog dat abt Antonius De Stoop in 1767 zelfmoord pleegde. Het is wellicht een toeval dat precies in deze gemeenschap twee abten die op het einde van hun leven geestelijk sterk afgetakeld waren, de hand aan zichzelf sloegen.

De golf van hervormingen onder Jozef II (1780-1790) leidde tot heel wat onrust. Een edict uit 1781 verbood de norbertijnen om nog aan een buitenlands gezag te gehoorzamen. Het jaar daarna werd – zonder veel enthousiasme – in Brussel een eerste nationale congregatie bijeen geroepen. De norbertinessenpriorij van Tussenbeek (Serskamp) werd in 1783 opgeheven; het verslag De Külberg stelde twee jaar later voor om ook een aantal mannenabdijen af te schaffen (waaronder Dielegem en Sint-Michiels in Antwerpen). Drongen bleef voorlopig buiten schot (*“Il parait convenir de conserver cette bonne et utile maison”*), maar de onvrede over de jozefistische kerkpolitiek moet behoorlijk groot zijn geweest.

De norbertijnen speelden een niet onbelangrijke rol in het prerevolutionair klimaat van de volgende jaren. Het is wellicht niet nodig om hier in detail op in te gaan. De seminaristen van de Leuvense Parkabdij weigerden, ondanks de berisping door hun abt, de cursussen in het seminarie-generaal te volgen, waarop de abdij door Oostenrijkse troepen bezet werd. De abt van Tongerlo, Godfried Hermans, die twee regimenten Kempische Jagers op de been bracht, was één van de voornaamste leiders van de Statisten. De positie van Drongen op het politieke schaakbord is me niet duidelijk. De politieke invloed van de abten was niet

zo groot als de “witte macht” van hun Brabantse collega’s. De bisschoppen, prelaten en kapittels van het graafschap Vlaanderen vaardigden drie gedeputeerden af naar het College van de Geestelijkheid en de Vier Leden, die optrad als bestendige deputatie van de Staten van Vlaanderen. Van de Drongense abten Stuperaert (1693-1731), De Stoop (1740-1767) en Heye (1768-1791) is bekend dat ze optraden in de hoedanigheid van gedeputeerde.

Tot zover de algemene geschiedenis; het ancien régime ging in de verwarring van elkaar snel opvolgende regimes verloren; de 36 Drongense kanunniken werden op 1 januari 1797 uit hun abdij verdreven.

2. Kloosterdiscipline

De kwaliteit van het gemeenschapsleven in Drongen is zo mogelijk nog moeilijker te evalueren. Visitatieverslagen, doorgaans door de abten van Floreffe, Bonne-Espérance of Park, geven steevast een lijst aandachtspunten. Klassiek is de grote nadruk die op de eendracht wordt gelegd. De toestand van het huis, de bestraffing van confraters en de eventuele ruzies mogen in geen geval naar buiten gebracht worden. De abt moet als een herder over zijn kudde waken en nauwlettend toezien op de naleving van de regel. Straffen worden niet rancuneus maar met voorzichtigheid opgelegd. Uiteraard geven de abt, de prior en de andere leidinggevenden in alles het goede voorbeeld.

De kanunniken dragen bij tot de eendracht door hun gehoorzaamheid en door het achterwege laten van roddels over of beledigingen aan de abt of de *officiales*. Vooral in 1727 en 1728 werd er zeer expliciet melding gemaakt van de interne verdeeldheid in de gemeenschap. Aegidius Plaeck moest in 1727 zo snel mogelijk naar het College van Premonstreit te Leuven gezonden worden om er theologie te gaan studeren. Hij diende er te blijven tot hij – met toestemming van de visitatoren – door de abt werd teruggeroepen. Wellicht was het een elegante manier om een herrieschopper tijdelijk uit de gemeenschap te verwijderen.

Buitensporig drankgebruik is, blijkens de visitatiedecreten, een steeds terugkerend euvel. Diegenen die de toelating krijgen om te gaan wandelen, mogen met mate drinken en keren in elk geval op tijd terug. Bij professies en eerste missen worden *convivia* toegelaten, maar uitspattingen en overdaad moeten ten allen prijze vermeden worden. Ook wanneer er in de abdij met vrienden gedronken wordt, dan gebeurt dat op een beschaafde manier. Drinkgelagen zijn tijdens de vasten en de advent overigens volledig verboden. Wie zich toch aan drank te buiten gaat, wordt gestraft; wie hervalt en schandaal verwekt, komt niet langer in aanmerking voor een officie. Dat de kanunniken op de ontspanningsdag tijdig terug moeten zijn van een uitstap om de vespers te zingen, is evident. Bij het zingen van de officies moeten ze met hun gedachten bij de zaak zijn, de voorschreven pauzes in acht nemen en de gebeden niet aframmelen. Zoals u wellicht bekend, zijn het meestal de problemen die sporen nalaten in het archief. Het regeringsrapport De Külberg uit 1785 was dan weer zeer lovend over het niveau van de studies in Drongen: “*Cette abbaye ... est une maison religieuse fort considérée en Flandre, tant pour le bon ordre et la régularité qui y règnent que par les études qui y sont en grande recommandation*”.

De abt van Drongen had als vader-abt van de norbertinessenpriorij van Tussenbeek (Serskamp) een grote macht. Hij besliste over de inkleding en de professies en kon ook religieuzen uit het klooster zetten. Het economisch beheer van de priorij was in handen van

een door de abt benoemde proost die ter plaatse resideerde en die ook pastoor van Serskamp was.

De geschiedenis van de priorij van Tussenbeek loopt voor een stuk parallel met die van de abdij van Drongen. Ook de zusters zochten op het einde van de zestiende eeuw een tijdlang hun toevlucht in Gent, meer bepaald in het klein begijnhof. Reeds in 1599 keerden ze naar Tussenbeek terug. De geschiedenis van de priorij in de zeventiende eeuw is er een van schrijnende armoede. Dat de hervorming van de gemeenschap in contrareformatorische zin niet van een leien dakje liep, is dan ook niet te verwonderen. Herhaaldelijk visiteerde de abt van Drongen Tussenbeek, doorgaans vergezeld van een kloosterling of zelfs door de abt van Ninove, zoals in 1625. De problemen bleven de hele zeventiende eeuw aanslepen. Wanneer de abt van Floeffe in 1658 de priorij visiteerde met het oog op een disciplinaire hervorming, was de ontvangst zo stug en ongastvrij, dat hij het er de zelfde dag nog voor bekeken hield! In 1705 droeg de abt van Drongen zijn rechten als vader-abt over Tussenbeek aan de abt van Grimbergen over.

3. Buitenheren

In de twaalfde en de eerste helft van de dertiende eeuw had de abdij het patronaatsrecht in een tiental parochies verworven (Ursel, Hulsterlo, Hengstdijk (tot 1614), Pauluspolder (tot 1614), Astene, Baarle, Drongen, Landegem, Nevele, Petegem, Vosselare, Zonnegem, Af-snee en Hansbeke). Aanvankelijk stelden de abten nog vaak seculiere, wereldlijke priesters aan in hun parochies, maar stilaan traden de norbertijnen zelf meer en meer op als pastoor.

Deze parochiezorg impliceerde een grote impact van de abt. Bij een vacature droeg hij immers een kandidaat voor aan de bisschop; die kon wel nagaan of de kandidaat aan alle vereisten voldeed, maar kon hem niet onderwerpen aan een *concursum* of een vergelijkend examen. De feitelijke keuze lag dus nagenoeg volledig in handen van de abt.

3.1. Witte versus zwarte pastoors

In de zeventiende eeuw kwam de grote impact van de abt onder contrareformatorische druk te staan. De norbertijnerabten bleven volgens het oude stramien werken: zij duiden zelf één kandidaat aan, die ze voorstelden aan de bisschop, die op zijn beurt dan de kloosterling in kwestie aanstelde. Wanneer de bisschop de voorgestelde kandidaat weigerde, moest de abt hem desnoods zelf installeren. De premonstratenzer statuten van 1630 voorzagen een aantal maatregelen die getuigden van een contrareformatorische bekommernis om de benoemingen zo correct mogelijk te laten verlopen. Zo werd er voorgeschreven dat de abt zich moest laten leiden door de kwaliteiten van de kandidaat en niet door persoonlijke voorkeur. Bovendien moest hij bij elke vacature ook een soort vergelijkend examen organiseren om te zien welke van de kandidaten het meest onderlegd was. Ook hier is de invloed van de katholieke hervorming duidelijk merkbaar.

In de achttiende eeuw was er niet langer sprake van een priestertekort, eerder van een overschot. De norbertijnen bleven hun eigen parochies bedienen en zochten zelfs uitbreiding. Op een aantal plaatsen werden er sinds het midden van de zeventiende eeuw al onder-pastoors ingezet. In kleinere parochies duurde het soms tot in de achttiende eeuw vooraleer de pastoor hulp kreeg van een collega-norbertijn. Ten gevolge van de druk op de pastorale arbeidsmarkt kwam in de achttiende eeuw de positie van de – geprivilegieerde –

witherenpastoors opnieuw onder druk te staan. Uiteraard was de bisschop daarbij vooral bezorgd om de tewerkstelling van zijn seculiere priesters.

Tekenend waren de moeilijkheden in Petegem. Daar had de abt van Drongen altijd seculieren voorgesteld tot in 1682-1683. Frater Jacobus Van Ghijsegem werd als deservitor aangesteld, maar toen de abt probeerde om deze norbertijn als volwaardig pastoor te benoemen, begon de bisschop van Gent een rechtszaak tegen hem. Na het overlijden van Van Ghijsegem in 1709 stelde de bisschop prompt een seculier als pastoor aan. De abt van Drongen presenteerde een tegenkandidaat, een zekere Godfried De Roovere, maar die werd door de bisschop wandelen gestuurd. Toen hij zich voor een tweede maal op het bisdom aanbood, bleek de bisschop uit de stad vertrokken te zijn “sonder sijne expeditie ende briefve van collatie thuys ghelaeten t’hebben om de selve aen hem te geven”. Daarop maakte De Roovere zich, zelfs zonder formele aanstelling, meester van de parochie en werkte de seculiere concurrentie buiten, “niet sonder groot scandael ende obmurmuratie vanden volcke”. Waarop de bisschop op zijn beurt De Roovere uit zijn ambt zette. De zaak kreeg uiteindelijk zijn beslag voor de aartsdiaken van Antwerpen, die als gedelegeerd pauselijk rechter het geschil moest beslechten. Het verdere verloop is me niet bekend, maar uit de achttiende-eeuwse pastoorlijst blijkt dat de abt het uiteindelijk wellicht gehaald heeft.

Ook op andere plaatsen stonden bisschop en abt in gelijkaardige processen tegen elkaar. In 1680 had de Raad van Vlaanderen de abt van Drongen in het gelijk gesteld in een geschil over de begeving van de pastorij van Landegem. Toen de abt van Drongen in 1694 één van zijn religieuzen had voorgedragen als pastoor van Hansbeke, had de bisschop, verwijzend naar een precedent, een vergelijkend examen geëist. De abt had gezwaaid met het oude pauselijke privilege dat hem toestond om zonder verdere competitie of verantwoording voor te dragen en de zaken waren op korte tijd geëscaleerd. De bisschop verbood de parochianen om de sacramenten te ontvangen van een niet door hem aangestelde pastoor, wat de landdeken *stante pede* tijdens de eerstvolgende hoogmis van de Hansbeekse kansel afriep. Twee jaar later eindigde het geschil met een compromisoplossing, waarbij de koek – het ging niet alleen over rechten, maar ook over inkomsten – over beide partijen verdeeld werd.

Het aandeel van de buitenheren in de abdijsamenleving was niet onbelangrijk. Volgens een lijst uit 1735 waren 15 van de 41 kanunniken in de parochiale zielzorg actief. Toch was de betekenis van Drongen voor de zielzorg veel minder groot dan die van de Brabantse abdijen Tongerlo en Averbode, die in 1791 niet minder dan 74 en 51 buitenheren telden.

Opmerkelijk is de toename van het aantal onderpastoors. In vijf parochies is er zowel een pastoor als een onderpastoor uit Drongen actief. Alleen in Baarle, Vosselare en Zonnegem stond de pastoor er blijkbaar alleen voor. Ter vergelijking: in 1647 telde men op een totaal van acht buitenheren, maar één onderpastoor, met name in Nevele.

3.2. Twee heren dienen: de buitenheren tussen abt en bisschop

Als pastoor waren de buitenheren onderworpen aan hun bisschop. Dat betekende onder meer dat ze zijn visitatie en die van de landdekens moesten toestaan. Inzake levenswandel en financieel beheer moesten de norbertijner pastoors dan weer aan de abt rekenschap afleggen. In de regel dienden zij hun levenswijze zoveel als mogelijk was af te stemmen op het leven in de abdij. Eenmaal per jaar brachten ze overigens drie dagen recollectie in de abdij door. Tijdens die dagen gingen ze bij hun abt te biechten. Wanneer een pastoor zijn

boekje te buiten ging, kon hij steeds door de abt teruggeroepen worden. Bij het verlaten van de abdij moesten de buitenheren (sinds 1618) overigens een eed afleggen, waarbij ze aan de abt trouw zwoeren en onderwerping beloofden aan elke disciplinaire maatregel die deze laatste tegen hen zou nemen.

Het spreekt vanzelf dat de grens tussen pastoraal werk enerzijds en levenswijze en financieel beheer anderzijds niet altijd even scherp te trekken is. In vele opzichten stonden de bisschoppen en de premonstratenzer abten dan ook concurrentieel tegenover elkaar. Meer dan eens kwam het tot bevoegdheidsconflicten, onder meer in verband met de visitatie. Een geschil tussen de abt van Drongen en de bisschop van Gent over de afzetting van de Nevelse pastoor Norbertus de Waghenaere werd zelfs tot voor de Geheime Raad uitgevochten. De pastoor in kwestie, beticht van verwaarlozing van zijn zieke parochianen en van verdachte omgang met vrouwen, werd door de abt afgezet en vervangen door een confrater. De bisschop van Gent, die zich in zijn jurisdictie bedreigd voelde, protesteerde en kon uiteindelijk een compromisoplossing uit de brand slepen, waarbij de betrokken pastoor tijdelijk in zijn ambt hersteld werd, de bisschop een moraliteitsonderzoek liet uitvoeren en de abt de toelating kreeg om alvast een confrater achter te hand te houden voor een eventuele opvolging.

De manier waarop de buitenheren van Drongen zich van hun taken gekweten hebben, kan moeilijk globaal geëvalueerd worden. Uiteraard waren er pastoors die plichtsgetrouw hun werk deden en anderen die er de kantjes van af liepen. Jacob Van Ghijsegem bijvoorbeeld, pastoor van Petegem tussen 1681 en 1709, kreeg voortdurende slechte punten van de landdeken. Hij preekte zelden, was regelmatig zonder te verwittigen afwezig van de parochie en gaf enkel tijdens de winter catechismus. Onvermijdelijk kwamen er ook klachten over verdachte omgang met het andere geslacht. Hij frequenteerde net iets té opvallend een gehuwde vrouw, zijn huishoudster had geen goede reputatie en naar verluidt waren er in het verleden verscheidene pastoorsmeiden zwanger geworden. Voeg daarbij nog het nodige krakeel in verband met de plaatselijke dorpspolitiek en dat levert een robotfoto op van de pastoor van het oude type waarmee de katholieke reformatie komaf wenste te maken. Opvallend was nog dat de deken eerst de abt inschakelde om Van Ghijsegem tot inkeer te brengen. Toen die niet reageerde, werd het bisdom op de hoogte gebracht.

Zoals boven reeds aangestipt, hadden verschillende conflicten te maken met benoemingsperikelen. Andere ruzies draaiden rond financiële kwesties. Wie int bijvoorbeeld tijdens een vacature de inkomsten van een ‘witte’ pastorie: is dat – zoals in de andere, seculiere parochies – de deken of is dat een voorrecht van de abt? Soms ging het om futiliteiten waarvan grote gevolgen gevreesd werden. In 1679 diende de abt van Drongen tegen de vicarissen-generaal van het bisdom een klacht in bij de Raad van Vlaanderen omdat die eisten dat in de voordrachtbrief van de pastoor van Astene niet alleen *reverentia* (eerbied), maar ook *obedientia* (gehoorzaamheid) beloofd werd. Toen zijn opvolger in 1693 tot abt werd gewijd, beloofde hij, als abt, ook gehoorzaamheid aan de bisschop van Gent. Wat Joannes Nemius, abt van Ninove, in zijn dagboek de korzelige opmerking ontlokte dat zo iets nooit eerder gebeurd was. De norbertijnen bleven het hele ancien régime nauwlettend toezien op de handhaving van hun oude privileges.

In tijden van nood kon een buitenheer steeds terugvallen op zijn gemeenschap, al was het maar om een dokter of apotheker te raadplegen. Wanneer hij, oud en ziek, het pastorale werk niet meer aankon, mocht hij steeds naar de abdij terugkeren. Zo bijvoorbeeld Livinus De Dobbele, pastoor van Drongen, die nadat hij “*totus senex et tremulens*” bevonden werd,

in 1685 aftrad en drie jaar later overleed. De ondersteuning door de abdij kon soms ook heel praktisch zijn. Zo kreeg de pastoor van Drongen rond het midden van de zeventiende eeuw van zijn abt een paard om zijn uitgestrekte parochie gemakkelijker te kunnen bezoeken. Wie bij nacht en ontij parochianen moest gaan berechten, kon die luxe uiteraard goed gebruiken. Al te vaak kregen pastoors af te rekenen met kritiek van hun parochianen omdat ze te laat opdaagden wanneer ze door familie of vrienden van een stervende werden opgetrommeld.

3.3. Carrièreverloop

Welke kanunniken werden in de zielzorg ingezet? De meesten begonnen hun loopbaan in de abdij zelf. Zelden werd iemand die pas afgestudeerd was, meteen als pastoor benoemd. Voor Sint-Michiels berekende Corthouts dat de gemiddelde leeftijd bij de aanvang van een zielzorgfunctie ongeveer 38 jaar bedroeg. Uit de fragmentarische gegevens die voor Drongen bekend zijn, komt hetzelfde beeld naar voren. Voor een 40-tal pastoors uit de dekenij Deinze blijkt dat de gemiddelde leeftijd waarop ze hun eerste pastorale bediening aanvatten, 37 jaar is. In de zeventiende eeuw komen iets meer twintigers voor; in de achttiende eeuw verlaat die leeftijdsgrens nog. Blijkbaar waren de oversten van de orde de mening toegedaan dat er voor het pastoraat een zekere maturiteit vereist was.

Binnen de abdijsamenleving bestond er een zekere hiërarchie tussen de ambten. Het pastoraat stond daarbij erg hoog gekwalificeerd. Voor vele kloosterlingen betekende dit de bekroning van hun loopbaan. Meer dan eens promoveerde een buitenheer tot abt, wat mijns inziens wijst op het belang van deze groep. Tussen de pastoraatsplaatsen onderling bestond er een zekere hiërarchie. De meeste buitenheren begonnen in een bescheiden en financieel minder aantrekkelijke parochie. Ook de afstand tot de abdij speelde soms een rol. Pastoors die dichtbij de abdij werkten, konden gemakkelijker gecontroleerd worden dan collega's die mijlenver van de abdij verwijderd waren. Anderzijds was het wellicht ook zo dat men soms weerspannige elementen naar een ver afgelegen pastoraatsplaats wegpromoveerde om hun negatieve invloed op de samenleving te neutraliseren. Wanneer de buitenheren hun werk goed deden, schoven ze in de loop van de jaren op naar beter aangeschreven en meer lucratieve plaatsen. Opvallend is dat de witte pastoors veel frequenter van werkplaats veranderen dan hun seculiere collega's.

Algemeen Besluit

Als u aan een modale Vlaming vraagt waarmee hij Drongen associeert, is de kans groot dat hij of zij het studiehuis van de jezuiten noemt. Dát is de 'katholieke burcht' van Drongen geweest, niet de norbertijnenabdij die hier tot einde achttiende eeuw gevestigd is geweest. Stel dezelfde vraag over Averbode of Tongerlo, en je krijgt uiteraard een heel ander antwoord.

Dat heeft te maken met de korthed van het menselijk geheugen en met het feit dat de Brabantse abdijen – in tegenstelling tot Drongen – opnieuw opgericht zijn. Misschien speelt ook de toestand van het bronnenmateriaal een rol in de beeldvorming. Het archief dat toelaat om voor de vroegmoderne geschiedenis de pastorale en religieuze impact van de abdij van Drongen na te gaan, is eerder schraal: geen dagboeken van de abt zoals die voor Ninove bestaan, geen uitgebreide correspondentie of parochiedossiers zoals in Averbode, geen boedelinventarissen zoals die voor Park bewaard zijn. De archiefzichtbaarheid van de abdij van Drongen is beperkt.

Het beeld dat uit de schaarse bronnen naar voor komt, is dat van een kleine tot middelgrote abdij met een tiental parochies. Is dat, vergeleken met de grote Brabantse abdijen, een erg bescheiden patroon, naar Vlaamse normen is het een vrij klassiek gegeven. De zusterabdijen van Ninove en Veurne geven ongeveer hetzelfde beeld te zien.

Is de reputatie van de abdij in de woelige jaren '80 van de achttiende eeuw verrassend goed, in het geheel genomen geeft de abdij geen sprankelend intellectueel of religieus leven te zien: weinig schrijvers van betekenis, geen in het oog springende theologen of predikanten. Wellicht heeft de ballingschap in de zeventiende eeuw toch wel op de dynamiek van de abdij gewogen. Toen de gemeenschap in 1698 dan toch naar Drongen terugkeerde, was het hoogtepunt van de religieuze heropleving eigenlijk al voorbij. Hoe komt het overigens dat de abdijsamenleving zo lang in Gent is blijven wonen? Was de terugkeer al die tijd echt onmogelijk. Of heeft de gemeenschap zich comfortabel in het stadsleven genesteld met als excuus de traumatische ervaringen van de zestiende eeuw?

Curricula van de sprekers

Truus van Bueren

Truus van Bueren is Universitair hoofddocent aan de Universiteit Utrecht, opleiding Kunstgeschiedenis. In 1993 is zij gepromoveerd op het proefschrift met als titel *Tot lof van Haarlem. Het beleid van de stad Haarlem ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen*. Daarna heeft zij vooral onderzoek gedaan naar de functie van kunst in de dodengedachtenis van de late middeleeuwen. Dit resulteerde onder andere in een tentoonstelling en wetenschappelijke publicaties. T. van Bueren is voorzitter van de Werkgroep Memorieboeken die een publicatie op het internet met de beschrijvingen van alle thans nog bekende memorieboeken uit Nederlandse instellingen voorbereidt.

Kromme Nieuwegracht 29, NL-3512 HD Utrecht

Dirk Van de Perre

Dirk Van de Perre (° 1943 te Ninove) promoveerde in 1998 in de Geschiedenis aan de K.U.Leuven. Sinds oktober 2004 is hij gepensioneerd hoofddocent departement Architectuur Sint-Lucas Brussel-Gent. Hij is tevens *research fellow* Geschiedenis aan de K.U.Leuven. Onder andere publiceerde hij *Het Mirakelboek en de Stichtingsgeschiedenis van de Ninoofse Abdij* (samen met A.-J. Bijsterveld, 2002).

Hoogstraat 23, B-9401 Ninove

Paul Trio

Paul Trio is hoogleraar aan de K.U.Leuven en K.U.Leuven Campus Kortrijk, hij doceert er o.m. geschiedenis van de middeleeuwen, van de Nederlanden en oud schrift. Zijn onderzoek spitst zich voornamelijk toe op de geschiedenis van de middeleeuwen in de Nederlanden binnen de domeinen van de volksreligie en de stedelijke samenleving. Hij publiceerde over broederschappen, abdijen en kloosters, universitaire studiefinanciering, stadsbestuur en armenzorg.

Reigershof 6, B-8580 Avelgem

Eddy Put

Eddy Put (° 1959 te Heusden, B) promoveerde in 1987 aan de K.U.Leuven. Sedert 1989 verbonden aan het Rijksarchief, is hij sinds oktober 2001 werkleider-geaggregeerde aan het Rijksarchief te Leuven. Tevens is hij sedert 2000 deeltijds docent aan de K.U.Leuven en sedert 1992 lid van de redactie van *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*. Onder andere publiceerde hij *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant*, 2 dln., Brussel, 1995-1999; *De cleyne schoolen. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting (einde 16de eeuw – 1795)*, Leuven, 1990 en *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius, 1542-1620*, Leuven, 2002.

Vaartstraat 24-26, B-3000 Leuven

Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden

De Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden bestaat uit:

H. van Bavel, O.Praem., *archivaris van de abdij van Berne te Heeswijk en lid van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

prof.dr. A.-J.A. Bijsterveld, *bijzonder hoogleraar 'Cultuur in Brabant' aan de Universiteit Tilburg*

dr. L.C. Van Dyck, O.Praem., *archivaris van de abdij van Tongerlo en vice-preses van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

lic. H. Janssens, O.Praem., *archivaris van de abdij van Averbode en secretaris van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

dr. S. van de Perre, *lector Sociale Hogeschool K.V.M.W. Gent, onderzoeker F.W.O./K.U.Brussel; research fellow Centrum voor Fiscale Geschiedenis, EHSAL, Brussel*

lic. L. Vienne, O.Praem., *archivaris van de abdij van Postel en pastoor van Arendonk.*

De Werkgroep organiseert jaarlijks, afwisselend in Vlaanderen en Nederland, een thematische contactdag voor belangstellenden. Tot nog toe vonden plaats:

Eerste contactdag, zaterdag 20 april 1991, Abdij van Averbode
Norbert van Gennep en de premonstratenzerorde in de Nederlanden

Tweede contactdag, zaterdag 9 mei 1992, Abdij van Berne te Heeswijk
De premonstratenzerorde in de Nederlanden. Bronnen en brongebruik

Derde contactdag, zaterdag 15 mei 1993, Abdij van Tongerlo
Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten van premonstratenzers in de Nederlanden

Vierde contactdag, zaterdag 7 mei 1994, klooster Sint-Catharinadal te Oosterhout
Vrouwen in de premonstratenzerorde

Vijfde contactdag, zaterdag 29 april 1995, Abdij van Postel

De stadshoven van de premonstratenzerabdijen in de Nederlanden: refuge, overslagplaats en stedelijke residentie

Zesde contactdag, zaterdag 27 april 1996, Abdij van Middelburg

Abdij en stad

Zevende contactdag, zaterdag 26 april 1997, Abdij van 't Park

Norbertijnen in de politiek

Achtste contactdag, zaterdag 16 mei 1998, Abdij van Rolduc

Omgang met norbertijner heiligen. Achtergronden en vormgeving van de heiligenverering in de orde van Prémontré

Negende contactdag, zaterdag 8 mei 1999, Ninove

Middeleeuwse premonstratenzer kerken

Tiende contactdag, zaterdag 13 mei 2000, Fryske Akademy te Leeuwarden

Norbertijnen in Westlauwers Friesland

Elfde contactdag, zaterdag 28 april 2001, Abdij van Grimbergen

Norbertijnen en Wetenschap

Twaalfde contactdag, zaterdag 20 april 2002, Stadsherberg de Mol te Delft

Hospitalitas en de aanwezigheid van leken in de middeleeuwse premonstratenzer kloosters

Dertiende contactdag, zaterdag 24 mei 2003, Abdij van Averbode

De Norbertijnen en de Barok in de Nederlanden

Veertiende contactdag, zaterdag 8 mei 2004, Landgoed Mariënwaerdt

Norbertijner Abdij-economie en Landschap

Vijftiende contactdag, zaterdag 16 april 2005, Abdij van Tongerlo

Norbertijnen en Zielzorg

Zestiende contactdag, zaterdag 20 mei 2006, Oude Abdij Drongen

Memorievieringen bij Norbertijnen

Voor inlichtingen, suggesties of opmerkingen kan men terecht bij:
H. Janssens, Abdij van Averbode, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode,
h.janssens@abdijaverbode.be

Lijst der illustraties

Truus van Bueren. <i>Gebruik en functie van memorieboeken.</i>		
<i>Met voorbeelden uit norbertijnenkloosters</i>		7-32
Afb. 1	Het rechterluik van het drieluik met een <i>Maria met Kind</i> met abt Ambrosius van Engelen en zijn beschermheilige Ambrosius	9
Schema 1	De manuscripten en typescripten met de memorie-lijsten van de Parkabdij door de eeuwen heen	10
Schema 2	Norbertijnenkloosters in Nederland waarvan memorieboeken (of fragmenten daarvan) bekend zijn	13
Schema 3	Type instellingen waarvan memorieboeken bekend zijn	15
Afb. 2	Het drieluik met de <i>Bewening van Christus</i> met de Haarlemse Jansheer Philips van Hogesteyn en zijn familie	16
Afb. 3	Het begraafboek (1570) van het St. Jansklooster in Haarlem	17
Afb. 4	Het drieluik met een <i>Nood Gods</i> en een onbekende familie met een norbertijnse zoon en een augustijnse dochter	18
Afb. 5	Het kerkhof van het Agnietenklooster in Amersfoort zoals weergegeven in het <i>Memoriale</i> (15de eeuw)	23
Afb. 6	Laatste paneel met de landcommandeurs van de Duitse Orde, Balije van Utrecht	25
Afb. 7	Kapittelboek van de abdij van Berne van 1574, met de lijst van de abten	27
Afb. 8	Memorietafel waarop de stichting in 1157 en 1159 aan de abdij van Tongerlo door Bernerus van Rijsbergen en diens broer Arnolfus wordt herdacht	29
Afb. 9	De portretten van Elisabeth van Breda en van der Leck, Machtildis van Pollanen en Odilia van Nassau	31
Dirk Van de Perre. <i>Het Ninoofse kapittelboek</i>		33-46
Afb. 10	Eerste blad van het Ninoofse martyrologium (circa 1185)	44
Afb. 11	Eerste blad van het martyrologium-necrologium van Berne (1574)	45
Afb. 12	Eerste blad van het Ninoofse obituarium II (1652)	46

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Truus van Bueren. <i>Gebruik en functie van memorieboeken. Met voorbeelden uit norbertijnenkloosters</i>	7
Dirk Van de Perre. <i>Het Ninoofse kapittelboek</i>	33
Paul Trio. <i>“Pro animabus nostris et antecessorum nostrorum in elemosinam”. Memorieviering in de middeleeuwse norbertijnenabdij te Drongen (tot ca. 1580)</i>	47
Eddy Put. <i>De abdij van Drongen in de vroegmoderne tijd: een algemene typering</i>	53
Curricula van de sprekers	65
Deelnemerslijst	67
Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden	71
Lijst der illustraties	73
Inhoudsopgave	75